

CHARLES EDWARD STEWART'IN 1883 TARİHLİ KUZEY İRAN RAPORUNDA YER ALAN SİYASİ, KÜLTÜREL, ETNİK VE DİNİ MALZEMENİN TENKİDİ VE TASHİHİ

A CRITICAL EXAMINATION AND CORRECTION OF THE POLITICAL,
CULTURAL, ETHNIC, AND RELIGIOUS CONTENT OF CHARLES EDWARD
STEWART'S 1883-DATED REPORT ON NORTHERN IRAN

RESUL ŞAHSİ*

Sorumlu Yazar

Öz

Bu makale, İngiliz subay Charles Edward Stewart'ın 1880–1881 yıllarında kaleme aldığı ve 1883 yılında İngiltere'de Hindistan Dairesi'ne sunduğu *Report on the North-Eastern Frontier of Persia and the Tekeh Turkomans* başlıklı raporu merkeze alarak, XIX. yüzyılın son çeyreğinde Kaçar Horâsânı ile Güney Türkmenistan coğrafyasının siyasi, askerî ve toplumsal yapısına dair sunduğu bilgileri eleştirel bir bakış açısıyla incelemektedir. Çalışmanın temel amacı, Stewart'ın raporunda yer alan gözlem, tasvir ve değerlendirmelerin tarihsel gerçeklikle ne ölçüde örtüştüğünü ortaya koymak, bu bilgilerin çağdaş Avrupalı seyyahlar ile Rus askerî ve idari kaynaklarıyla örtüşen ve ayrışan yönlerini tespit etmek ve raporun, dönemin İngiltere-Rusya rekabeti bağlamında şekillenen siyasi ve ideolojik kabullerden nasıl etkilendiğini analiz etmektir. Bu çerçevede, Stewart'ın seyahat güzergâhı, raporun hazırlanma amacı ve yazarın Britanya devlet aygıtı içindeki konumu dikkate alınarak, raporda yer alan askerî hareketlilik, sınır güvenliği, Türkmen kabilelerinin yerleşim alanları, kabile yapıları, nüfus tahminleri ve Kaçar idaresiyle ilişkileri, çağdaş Rus ve Batılı müelliflerin eserleriyle karşılaştırmalı biçimde ele alınmaktadır. Özellikle Türkmen kabilelerine dair nüfus verilerinin farklı kaynaklarda ciddi biçimde değişkenlik göstermesi, bu tür bilgilerin güvenilirliği ve kullanım sınırları açısından tartışılmaktadır. Makale ayrıca Stewart'ın raporunda geniş yer tutan Türkmen akınları ve kölelik meselesini ayrıntılı biçimde irdelemekte, İran ve Orta Asya'daki köle ticaretine dair sayısal verileri çağdaş kaynaklarla mukayese etmektedir. Mezhep temelli açıklamalar eleştirel bir süzgeçten geçirilirken, ekonomik saikler, savaş ve ganimet anlayışı ile sınır bölgelerinde devlet otoritesinin zayıflığı vurgulanmaktadır. Bunun yanı sıra raporda Kaçar Horâsânı'nda merkezi idarenin zayıflaması, Kaçar idaresine bağlı yerel beyliklerin tutumu, Rus askerî baskısı ve Afganistan'daki siyasi istikrarsızlığın sınır güvenliği üzerindeki etkileri de değerlendirilmekte, yer yer bu gelişmelerin Türkmen kabileleriyle alakası ortaya konulmaktadır. Hem siyasi tarihe hem de konu aldığı coğrafyanın etnik, sosyal ve kültürel yapısına dair verdiği yeni bilgiler tenkit edilmek suretiyle Stewart'ın raporunun tarihi bir kaynak olma yönüyle önemi ortaya konulmaktadır. Çalışma ayrıca, Orta Çağ'dan itibaren Anadolu'ya yönelen Türk topluluklarının beslendiği İran'ın kuzey bölgeleri, Azerbaycan, Horâsân ve Türkmen sahasının özgün kültürel ve inanç yapısı ile Anadolu Türk inanç merkezleri arasındaki tarihsel süreklilik ve etkileşim boyutuna da işaret etmektedir. Özellikle Deregez ve çevresindeki sınır yerleşkelerinin idari yapısı ele alınırken, bölge valilerinin mensup olduğu Çapeşlü (Çavuşlu) taifesi üzerinden Anadolu Türk varlığı ile Horâsân coğrafyası arasındaki tarihi ve kültürel devamlılık görünür

Araştırma Makalesi / Künye: ŞAHSİ, Resul, "Charles Edward Stewart'ın 1883 Tarihli Kuzey İran Raporunda Yer Alan Siyasi, Kültürel, Etnik ve Dini Malzemenin Tenkidi ve Tashihi". Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 117, (Mart 2026), s. 587-615.

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, E-posta: resulsahsi@outlook.com, ORCID: 0000-0002-3155-9654.

kılmaktadır. Bu yönüyle makale, incelenen coğrafyanın siyasi ve askerî tarihinin yanı sıra kültürel ve dinî mirasının Anadolu sahasıyla kurduğu bağı ortaya koymakta ve Horâsân merkezli bu tarihi birikimin XIX. yüzyıldaki özgün sosyo-kültürel yapısını değerlendirmeye imkân tanıyan daha geniş bir tarihsel-kültürel bağlam çerçevesinde ele alınması gerektiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Horâsân, Türkmen, Kaçar, Göktepe, Deregez

Abstract

This article adopts a critical perspective in examining the information presented in the report entitled “Report on the North-Eastern Frontier of Persia and the Tekch Turkomans”, written by British officer Charles Edward Stewart in 1880–1881 and submitted to the India Office in Britain in 1883, concerning the political, military, and social structure of Qajar Khorasan and the geography of Southern Turkmenistan in the last quarter of the nineteenth century. The main aim of the study is to determine the extent to which the observations, descriptions, and assessments contained in Stewart’s report correspond with historical reality, to identify the aspects in which these accounts converge with and diverge from the accounts of contemporary European travelers and Russian military and administrative sources, and to analyze how the report was influenced by the political and ideological assumptions shaped by the Anglo-Russian rivalry of the period. Within this framework, taking into consideration Stewart’s travel route, the purpose of the report’s preparation, and the author’s position within the British state apparatus, the study examines comparatively the military movements, border security, settlement areas of Turkmen tribes, tribal structures, population estimates, and their relations with the Qajar administration presented in the report, drawing on the works of contemporary Russian and Western authors. In particular, the significant variability of population data concerning Turkmen tribes across different sources is discussed in terms of the reliability and limitations of such information. The article also scrutinizes in detail the issues of Turkmen raids and slavery, which occupy a prominent place in Stewart’s report, comparing numerical data regarding the slave trade in Iran and Central Asia with contemporary sources. While sectarian explanations are subjected to critical examination, emphasis is placed on economic motives, concepts of warfare and booty, and the weakness of state authority in border regions. In addition, the report’s treatment of the weakening of central authority in Qajar Khorasan, the attitude of local principalities under Qajar administration, Russian military pressure, and the effects of political instability in Afghanistan on border security are also evaluated, with their relevance to Turkmen tribes being demonstrated at various points. Through critical examination of the new information the report provides regarding both political history and the ethnic, social, and cultural structure of the geography it addresses, the significance of Stewart’s report as a historical source is established. The study also points to the dimension of historical continuity and interaction between the distinctive cultural and belief structures of northern Iran, Azerbaijan, Khorasan, and the Turkmen steppe regions that nourished the Turkish communities moving toward Anatolia from the medieval period onward and the centers of Turkish religious life in Anatolia. In particular, while examining the administrative structure of the border settlements around Daregaz and its environs, the historical and cultural continuity between the Turkish presence in Anatolia and the geography of Khorasan is made visible through the Chapeshlu (Chavushlu) tribe to which the regional governors belonged. In this respect, the article reveals the connections established by the cultural and religious heritage of the region with Anatolia, alongside its political and military history, and demonstrates that this Khorasan-centered historical accumulation should be addressed within a broader historical and cultural framework that allows for an evaluation of its distinctive socio-cultural structure in the nineteenth century.

Key Words: Khorasan, Turkoman, Qajar, Geok Tepe, Daragaz

Giriş

Charles Edward Stewart, XIX. yüzyılın son çeyreğinde İngiltere'nin Orta Asya siyasetinin en etkin isimlerinden biri olarak öne çıkan bir İngiliz subay ve gözlemcidir. Stewart, 1880 yılının sonbaharında seyahat ve ikamet ettiği Kaçar Horâsânı, İngiltere ile Rusya arasında giderek keskinleşen rekabetin tam ortasında yer alıyordu. Türkmen toprakları, Horâsân ve Afganistan'da hâkimiyet ilişkileri hızla yeniden biçimleniyor, bölgede yaşanan dönüşümün kesici ucu da Rus askerî yayılmasının hemen sınırında, Kuzey Horâsân'da belirginleşiyordu. Stewart bu yolculuk sırasında, başta Deregez olmak üzere Kuzey Horâsân'ın çeşitli bölgelerinde edindiği izlenim ve bilgileri sistematik biçimde bir araya getirerek 1883 yılında kapsamlı bir rapor hâlinde Hindistan Dairesi'ne sundu. Raporun, Stewart'ın İngiliz Kraliyet Coğrafya Cemiyeti'nde yayımlanan kısa bildirisi ve sonraki yıllarda yayımlanan otobiyografisiyle kıyaslandığında çok daha ayrıntılı ve kapsamlı olduğu ilk bakışta göze çarpmaktadır.

Bu çalışmada mezkûr raporda verilen siyasi, kültürel, etnik ve dinî bilgilerin dönemin diğer birinci el kaynakları ışığında tahlil ve tashih edilmesi amaçlanmıştır. Rapor, XIX. yüzyılın son dönemine ait Kuzey Horâsân ve Türkmenistan sınır bölgesine dair son derece kıymetli birinci elden bilgiler barındırmakla birlikte, dönemin siyasi dengeleri, yazarın mevkii ve edindiği bilgilerin dolaylı niteliği göz önünde bulundurulduğunda içeriğin titiz bir denetime tabi tutulması gereklidir. Yazar, rapordaki bilgilerin bir kısmını sahada bizzat yaptığı gözlem ve kurduğu temaslarla edinmiş ancak önemli bir bölümünü de Kaçar Devleti'ne bağlı çeşitli yetkililer, Türkmen liderler ve tesadüfî bilgi kaynakları ile yaptığı görüşmelerle elde edebilmiştir. Bu durumun doğal bir sonucu olarak raporun kimi bölümlerinde tarihî verilerin yanlış aktarıldığı, kimi isimler ve olayların karıştırıldığı, bazı coğrafi ve siyasi bilgilerin ise çağdaş kaynaklarla çeliştiği tespit edilmiştir.

Çalışmaya konu rapor, muhtevastaki bilgilerin çok ve çeşitli olması nedeniyle birkaç farklı başlık altında ele alınmıştır. Bunların ilki, raporun yazıldığı tarihsel kesitle ilgilidir. Stewart'ın özgeçmişi, yolculuğunun siyasi arka planı ve yazarın dönemin diğer aktörleriyle kurduğu ilişkiler bu başlık çerçevesinde ortaya konulmuştur. Raporun yazıldığı dönemde Kaçar Horâsânı'nın siyasi, ekonomik ve demografik durumu, özellikle kıtlığın bıraktığı iz ve Türkmen saldırılarının yarattığı toplumsal, ekonomik ve güvenlik sorunları mercek altına alınmıştır. Çalışmada incelenen üçüncü bilgi kümesi, II. Göktepe Savaşı'nın öncesi ve sonrasında yaşanan gelişmelerle Kaçar-Türkmen ilişkilerinin kendine has özgün ve karmaşık yapısını kapsayan askerî ve diplomatik meselelere dairdir. Bölgede devam eden Türkmen akınları, köle ticareti, fidye ve müzakere meseleleri ayrıca irdelenmiştir. Son olarak, raporun Türkmen kabilelerine ilişkin sunduğu, yerleşim alanları, nüfus, kabile yapıları ve önemli liderler gibi coğrafi, demografik ve siyasi bilgiler, Rus askerî kaynakları, Batılı gözlemci ve görevlilerin kayıtları ve yerli kaynaklar temelinde tahlil edilmiştir.

1880-1881 Horâsân Seyahati: Stewart'ın Biyografisi ve Askerî Kariyeri

İngiliz subay Charles Edward Stewart, 23 Şubat 1836 Seylan doğumludur. Eğitimi için küçük yaşta İngiltere'ye gönderilen Stewart, orta öğrenimini Marlborough Okulu'nda tamamladı. Hemen akabinde orduya katılan Stewart, 1854 yılında, 18 yaşındayken Hindistan'daki Kraliyet 27. Inniskilling Alayı'nda asteğmen rütbesiyle göreve başladı. 8. Pencap Piyade Alayı'nda teğmen olarak görev yaptığı sırada patlak veren Sepoy İsyanı boyunca Hindistan'ın çeşitli yerlerinde görev yaptı. Akabinde

Hindistan'ın kuzey bölgelerine yönelik düzenlenen birkaç askerî harekâta katıldı. Bunlardan 1877-1878 yıllarında Cevâkî Efrîdîlerine karşı yürütülen operasyonlar dizisi Stewart'ın askerî kariyeri bakımından önemlidir. Yazar, çalışmamıza konu olan raporunu bu harekâtın ardından gerçekleştirdiği İran seyahatinde elde ettiği bilgiler temelinde kaleme almıştır. Bu görevden sonra sahada kazandığı tecrübe de göz önünde bulundurularak Herât sınırındaki Hâf'a ve sonra da biraz kuzeydeki Muhsinâbâd'a tayin edildi. 1884 yılında bir süre Afgan Sınır Komisyonu'nda başkan yardımcılığı görevinde bulundu. 1886 yılında Reşt, 1887-1890 yıllarında da Tebrîz konsolosluğu vazifelerini icra ettikten sonra İngiltere'ye döndü. 1892 ile 1899 yılları arasında ifa ettiği Odesa başkonsolosluğu vazifesinden sonra emekli oldu ve 1904 yılında Londra'da öldü (Stewart, 2004, 19-24).

Stewart'ın bölgeye intikali Rusların Ahal'a yönelik ikinci harekâtının hazırlık dönemine denk gelir. Yazarın bölgeye en yakın İran yerleşkesinden çatışmaların seyrine dair bilgi almakla görevlendirildiği anlaşıyor. Buna karşılık gerek raporundaki çeşitli ifadelerden gerekse ölümünden sonra yayımlanan anılarında bu yolculuğu kendi inisiyatifiyle yaptığına dair kimi ima ve ifadeler yer almaktadır. Öte yandan muvazzaf bir subayın görevlendirilmeksizin ve kılık değiştirerek bir çatışma bölgesine gitmesi, oradan elde ettiği bilgileri rapor hâlinde ilgili makamlara sunması pek de makul görünmemektedir. Haddizatında Ruslar tarafından gerek o dönemde kaleme alınmış hatıralarda gerek resmî evrakta gerekse daha sonra yapılmış çalışmalarda Stewart'ın bölgedeki faaliyetlerinin Türkmenleri Rusya aleyhinde kıskırtmak, onları Rus birliklerine karşı saldırı düzenlemeye teşvik etmek ve Horâsân'daki Kaçar otoriteleriyle Hazar Ötesi'ndeki Rus yetkililerin ilişkilerini bozmak amacına matuf olduğu sıkça vurgulanır. Stewart'ın işbu raporuna konu olan Deregez gezisi ve oradaki ikameti sırasında Türkmenlere Ruslarla savaşılmaya devam etmeleri için altın dağıttığı ifadeleri de nadir değildir (Kuropatkin, 1899, 148; Otçet, 1891, 124; Markov, 1901, 218). Ahal'ın ve Merv'in işgalinden sonra da Rus kaynaklarında Stewart'ın Esterâbâd ve Kuzey Horâsân'da Rusya aleyhinde yoğun faaliyet gösterdiğine dair yer yer fevkalade suçlayıcı ifadeler karşımıza çıkar (Artamonov I, 1894, 67, 97, 129). Sovyet dönemi Rus tarih yazınıdaysa Stewart, 1870'lerin sonundan itibaren İngiltere'nin Kuzey Horâsân ve Türkmen sınırlarında yürüttüğü istihbarat çalışmalarının baş aktörü olarak zikredilir (Davletov-Ilyasov, 1972, 219-221; Sergeev, 2012, 174). Birçok rapor ve kayıta adı, Türkistanlıları Ruslara karşı kıskırtma ve silahlandırma eylemlerini koordine eden kişi olarak geçmektedir. Hatta 1883-1884 yıllarında Merv ve Pencdeh'te faaliyet gösteren, vahanın işgali sırasında sergilenen tesirsiz direnişi de örgütleyen Siyah Puş adlı Afgan'ın da Stewart'tan emir aldığı belirtilmektedir (Mannanov, 1964, 69-71; Tihomirov, 1960, 106-107). Yani incelediğimiz bu raporun müellifinin 1870'li yılların sonundan 1890'lı yılların ortasına kadar Rus makamları için Esterâbâd ve Kuzey Horâsân'da Rus çıkarları aleyhinde İngiliz faaliyetlerinin en önemli ve aktif faili olarak görüldüğünü söylemek yanlış olmaz.

Ne raporda ne de yazarın kendi hayat hikâyesini anlattığı eserde yazarın raporu kaleme aldığı tarihte bölgeye ne maksatla gittiğine dair açıklama yapılmıştır. Eşi Anne Nairne Stewart'ın verdiği bilgiye göre yazarın Türkmen sınırına yolculuk yapma fikri 1880 yılında, ailenin Oxford'da bulunduğu sırada gündeme geldi. Aile dostları Alman dilbilimci ve Doğu bilimci Friedrich Max Müller bu seyahati çok önemsemiş ve desteklemişti (Stewart, 2024, 19). Eserinde yer alan bilgilerden kara yoluyla Paris, Taranto ve Trieste'ye yolculuk ettiği, oradan 1880 yılının Mart ayının başında Österreichischer Lloyd Şirketi'nin Macaristan adlı gemisiyle İstanbul'a gittiğini biliyoruz (Stewart, 2024, 131-135). Bir süre İstanbul'da kaldıktan sonra 5

Nisan 1880’de deniz yoluyla Trabzon’a hareket etti (Stewart, 2024, 141). Bir hafta kadar orada kaldıktan sonra 16 Nisan’da Trabzon’dan ayrıldı (Stewart, 2024, 145). Zigana Geçidi üzerinden Gümüşhane, Bayburt, Erzurum, Hasan Kale, Bayezid, Hoy güzergâhını izleyerek 19 Mayıs 1880 günü Tebriz’e ulaştı (Stewart, 2024, 146-190). 29 Mayıs 1880’de oradan yola çıkarak Türkmençay, Zencan, Sultanîye, Kazvîn yoluyla 18 Haziran 1880 günü Tahrân’a vardı (Stewart, 2024, 194-209). Bir süre başkentte görevli İngiliz ve Avrupalı görevlilerle temaslarda bulunduktan sonra 12 Temmuz’da İsfahân’a doğru yola çıktı. Kum, Kâşân üzerinden ulaştığı şehirde geçirdiği iki aylık zamanın büyük kısmında Culfâ adlı Ermeni mahallesinde ikamet etti (Stewart, 2024, 218-232). Bu sırada sınıra yapacağı yolculuğun hazırlıklarıyla meşgul oldu. Gerçek maksadını gizlemek için Kalkütalı zengin bir Ermeni at tüccarı kimliğine büründü ve Hâce İbrahim adını benimsedi. Gerek İran’da at ticareti usullerine hâkim olması gerekse Doğu geleneklerine aşinalığı sayesinde yolculuğu ve görevi boyunca gerçek kimliğini başarıyla gizledi. Culfâ’dan yanına iki de Ermeni yardımcı almıştı. İhtiyaç hâlinde grup kendi arasında Hintçe konuşuyordu. 30 Eylül 1880 günü İsfahân’dan ayrılan Stewart’ın seyahat edeceği yeri hizmetçileriyle de paylaşmadığı anlaşılıyor (Stewart, 1883, 1). 9 Kasım’da Turşîz bölgesinin ana kasabası olan Sultânâbâd’a, 13 Kasım’da Türbet-i Haydariye’ye, 25 Kasım’da da görevini icra edeceği Deregez’e ulaştı (Stewart, 1883, 14, 16, 19).

Yazar, Deregez’in merkezi konumundaki Muhammedâbâd kasabasını at tüccarı kılığında uzun süre ikamet etmek maksadıyla özellikle seçtiğini belirtir. Zira beş bin nüfuslu bu kasaba hem Merv’deki hem de Ahal’daki Teke Türkmenleri hakkında bilgi almak maksadına gayet uygundu. Ahal Teke Türkmenleri’nin merkezlerinden biri olan Aşkabat’a iki, Merv’eyse altı günlük mesafedeydi. Ahal Teke Türkmenleri hem gruplar hâlinde hem de münferit olarak sık sık Muhammedâbâd pazarına gelirlerdi (Stewart, 1883, 20). Yazar, Deregez’de geçirdiği bir aylık süre zarfında Kalkütalı tüccar kimliğini ifşa etmemiştir. Bunun nedenini, bölge halkıyla serbestçe temas kurmak olarak açıklar. Zira aynı dönemde bölgede bulunan O’Donovan’ın başında sürekli bir nöbetçi bulunuyor, Türkmenlerle iletişim kurması önleniyordu (Stewart, 1883, 34). Raporda aksi iddia olunmakla beraber, Ahal Teke harekâtına dair en yetkin Rus kaynağının yazarı ve II. Göktepe Savaşı sırasında Skobelev’in kurmay başkanı olarak görev yapan Gredekov’un ifadelerine göre 12 Kasım 1880’de Deregez’e gelen Stewart’ın gerçek kimliği herkesçe biliniyordu. Her ne kadar Tekelerle temas kurmaya çalışmışsa da muhtemelen güven telkin edememiş ve onlara bir fayda sağlayamamıştı (Grodekov III, 1883, 141-142).

Stewart’ın Seyahati ve Dönemin Siyasi Konjonktürü

Raporun mahiyetini açıklamaya başlamadan önce Stewart’ın raporuna konu olan yolculuğu yaptığı tarihin önemine ve ilgili dönemde yolculuk ettiği bölgenin içinde bulunduğu duruma değinmek gerekir. Yazarın seyahatini gerçekleştirdiği 1880 yılının sonbaharında Ruslar, Türkistan’daki işgallerinin son ve önemli adımlarından birini tamamlamak üzereydi. Rusya, Kırım Savaşı’nda batı istikametinde genişleme umudunu kaybedince özellikle de 1860’lı yıllardan itibaren Türkistan’daki işgallerini hızlandırmış, 1860’ta Tokmak’ı (Halfin, 1965, 118), 1862’de Pişpek’i (Halfin, 1965, 134), 1864’te Hazret-i Türkistan’ı ve Çimkent’i (Halfin, 1965, 153-158), 1865’te Taşkent’i (Morrison, 2021, 169), 1866’da Ura Tübe’yi ve Cizak’ı (Baumer, 2018, 122) ve 1868’de de Semerkant’ı (Ross-Skrine, 2024, 197) zapt etmişti. Rusya’nın Türkistan’da ve özellikle de güney istikametinde ilerleyişi İngiltere’yi Hindistan’daki sömürgeleri bağlamında endişeye sevk ediyordu. Rusya’nın, bu endişeleri bir ölçüde

yatıştırmak ve Türkistan'daki işgallerinin maksadını açıklamak amacıyla yayımladığı Gorçakov Muhtırası'nın tesiri ancak birkaç yıl sürebildi (Vámbéry, 2026, 66-70). Öte yandan İngiltere, Rusya'nın Türkistan'daki ilerleyişine engel olma imkânından yoksun olduğunun farkındaydı ve esasen endişesinin bütün sebebi Türkistan ile Hindistan toprakları arasında kalan Afganistan'dı. Özellikle Rusların 1873 yılında Hive'yi işgal etmeleri İngiltere Hükûmeti'ni iyiden iyiye tedirgin etti. Çünkü böylece sıra Merv'e gelmişti ve Merv'in işgal edilmesi hâlinde İngiltere'nin güvenlik duvarı olarak gördüğü Afganistan, Rusya ile sınır olacaktı (Baker, 2024, 302). Aynı yıl Rusya ile İngiltere, Afganistan'ın kuzey sınırları konusunda harita üzerinde uzlaşmaya vardı. Lakin üzerinde anlaşıtlıkları metin bir saha çalışmasına dayanmıyordu ve zikrolunan bazı yer adları aslında hiç yoktu (Baumer, 2018, 140-141). Öte yandan Rusya 1869'dan itibaren Hazar'ın doğu kıyısında askerî varlık gösteriyordu ve bölgede yaşayan Yomut Türkmenleri'nden de ciddi bir direniş görmemişlerdi. Özellikle 1875'ten sonra bölgeden doğuya doğru ilerlemenin imkânları araştırıldı ve yörede ciddi keşif faaliyetleri yapıldı. Kızılsu'da (Krasnovodsk) mukim Rus komutanların bu tarihten itibaren bir süre Ahal'da yaşayan Teke Türkmenleri'ni sulh yoluyla Rus hâkimiyeti altına girmeye ikna etmeyi denedikleri anlaşıyor (Kuropatkin, 1879, 55-56; Devletov-İlyasov, 1972, 40-44). Ceyhun'un doğusunda ise 1868 yılında yapılan anlaşma ile Buhara'yı dışişlerinde fiilen hâkimiyeti altına almış olan Rusya, özellikle de sınırın belirlenmesi hususunda Afganistan Emîri Şîr Ali'yle diplomatik münasebet kurmaya çalışıyordu. İngiltere Rusya'nın bu temaslarını ve bilhassa da İngiliz elçisi Kâbil'e kabul edilmezken Rus elçisinin Afgan başkentinde ağırlanması ülkenin Rus kontrolüne gireceği yönünde bir işaret olarak kabul etti. İngiltere bunun önüne geçmek ve Hindistan'ın kuzey sınırlarını İngiliz kuvvetleriyle korumak için 1879 yılında Afganistan'ı işgal etti. Başkenti terk eden Şîr Ali kısa süre sonra Mezar-ı Şerif'te öldü. Yerine geçen oğlu Ya'kûb Han ülkenin dış politikasının idaresini İngilizlere bıraktı. Buna karşılık aynı yılın Eylül ayının başında Kâbil'de çıkan İngiliz karşıtı ayaklanma neticesinde İngilizlerin başkentte bıraktıkları elçi ve maiyeti öldürüldü (Baumer, 2018, 150-151). Hemen hemen aynı tarihte (9 Eylül) Ruslar da Göktepe'de Tekeler karşısında yenildiler (Baranovskiy, 1881, 128-130). İngilizlerse üç koldan sevk ettikleri kuvvetlerle Afganistan'ı yeniden itaat altına aldılar. Ancak ülkede başlayan İngiliz karşıtı direniş gittikçe güçlendi. Ayrıca İngiltere'de 1880 yılının Nisan ayında yapılan seçimleri İngiliz Liberal Partisi'nin lideri William Gladstone kazanarak Benjamin Disraeli'nin yerine İngiltere Başbakanı oldu. Bu değişim ülkenin Afganistan'da izlediği ve "ileri" adı verilen, ülkenin İngiliz kuvvetleriyle savunulması siyasetinin de sona erdiği anlamına geliyordu (Curzon, 1889, 357-358). Aynı yılın Temmuz ayında Afganistan'ın güneybatısında yer alan Meyvend yakınlarında Şîr Ali Han'ın oğlu ve Herât Valisi Muhammed Eyüb Han'ın (1857-1914) kuvvetleri karşısında yaşadıkları ağır bozgunla Afganistan'da kalıcı varlık gösteremeyeceklerini anlamış oldular (Adamec, 2003, 243-244). Özellikle de bu olaydan sonra Semerkant'tan dönen ve ülkede iktidarı ele geçirmek maksadıyla Kuzey Afganistan'da faaliyet gösteren Abdurrahman Han'la anlaşarak ülkeden çekilme sürecine girdiler (Kakar, 2006, 28-46; Forbes, 1896, 287-288; Schofield, 2003, 97). Ruslar ise 1879 yılında aldıkları yenilgiden hemen sonra Göktepe'ye yönelik yeni bir seferin hazırlıklarına giriştiler (Kuropatkin, 1899, 117). Stewart'ın bölgeye gittiği sırada Türkmenler, Ruslara karşı İngilizlerden yardım umuyorlardı. Hatta İrlandalı gazeteci Edmund O'Donovan, bölgeye dair gözlemlerini aktarırken böyle bir yardım sözü verildiğine dair güçlü bir izlenim edindiğini belirtir (O'Donovan I, 2025, 372). Ne var ki Afganistan'da şartların birden değişmesi nedeniyle böyle bir yardımın yapılması mümkün değildi. Buna karşılık İngiltere'nin ve İngiliz kamuoyunun Türkmenlerin Rusları yeniden

mağlup edebilecekleri yönündeki umudunu koruduğu anlaşılıyor.

XIX. yüzyılda Doğu’da bulunmuş İngiliz subayların tamamı gibi Stewart da seyahat ettiği bölgeleri askerî harekât, ulaştırma ve ikmal imkânları yönleriyle değerlendirir. Yolların durumu, tekerlekli vasıtaların ve topların nakline uygun olup olmadıkları, yerleşim yerlerinin gıda maddesi üretme kapasiteleri, güzergâhlar üzerindeki su kaynaklarının mahiyeti hususlarının titizlikle not edildiği görülmektedir. Kimi yolların toplar için uygun hâle getirilmesi için ne tür bir ıslaha ihtiyaç duydukları da belirgin bir titizlikle anlatılmaktadır. Top veya askerî birliklerin intikaline müsait olmayan yollar için de alternatif güzergâhlara işaret olunmuştur (Stewart, 1883, 8, 12, 18). Raporda gerek güzergâh ve coğrafi tasvirleri gerekse kimi siyasi ve askerî olaylara dair verdiği bilgiler, yazarın benzer bir adla 1881 yılında İngiltere Kraliyet Coğrafya Cemiyeti’nin bülteninde yayımlanan bildirinin muhtevasına göre çok daha kapsamlı ve ayrıntılıdır (Stewart, 1881). Raporda yazarın gördüğü bölgelerin etnik yapısına dair bilgilere de gerek yazarın otobiyografisine gerekse mezkûr bildiriye kısaca çok daha geniş yer ayrılmıştır. Yazar, yolu üzerindeki birçok köyün etnik kimliği hakkında bilgiler vermekte, bazen de bölgeyi tanıtırken genel oransal ifadeler kullanmaktadır (Stewart, 1883, 17).

Horâsân’ın Sosyal, Siyasi, Ekonomik Durumuna Dair Bilgi ve Gelişmeler

Yazar, güzergâhı üzerinde bulunan Kaçar Horâsânı’nın çeşitli bölgelerinin sosyal, siyasi ve ekonomik durumu hakkında dikkat çekici bilgiler vermektedir. İfade ve tasvirler genel olarak değerlendirildiğinde Kaçar Horâsânı’nın bölgede 1870-1872 yılları arasında yaşanan ağır kıtlığın etkilerinden kurtulamadığı anlaşılıyor. Bilindiği gibi 1869-1870 kışında İran’ın büyük kısmı hiç yağış almamış, sonraki yıldaysa ülkenin yalnızca batı ve güney bölgelerine az miktarda yağmur yağmıştı. Bu durum ülkedeki akarsu ve nehirlerin büyük kısmının kurumasına neden oldu. Bilhassa da buğday fiyatlarında muazzam bir artış yaşandı ve kıtlık süresi boyunca birçok eyalet açlık ve salgın hastalıklar kaynaklı ölümlerin yanı sıra göç nedeniyle nüfusunun önemli bir kısmını kaybetti. Ayrıca göçebelerin yanı sıra köy ve kent nüfusunun haydutluk ve yol kesme faaliyetlerine girişi nedeniyle başta Horâsân olmak üzere ülkenin her yerinde çok ciddi bir asayiş problemi ortaya çıktı (Melville, 1988; Okazaki, 1986). Kıtlık yıllarında Kaçar Horâsânı’nda yamyamlık vakaları dahi kaynaklara yansımıştır (Napier, 1876, 49). Stewart’ın raporunda da genel asayiş noksanlığının izleri net olarak gözlenmektedir. Yazar, Horâsân’ın güneydoğu bölgelerinde seyahat ettiği sırada bölgeyi âdeta kasıp kavuran Belûç çetesinden sıkça söz eder. Raporda yer alan bilgilerden yörenin sürekli bu tür haydut gruplarının tehdidi ve saldırısı altında bulunduğu anlaşılıyor (Stewart, 1883, 7-9, 18). Bunun haricinde Horâsân’ın her yerinde kıtlığın nüfus ve ekonomik refah üzerindeki yarattığı yıkıcı tesir görülebiliyordu (Stewart, 1883, 8).

Yazarın Meşhed’de bulunduğu sırada, o tarihe değin Tahrân’da hapiste tutulan Serbendî Beluçları’nın tevarüsü liderlerinden Tâc Muhammed Han kaçmış ve Sistân yöresinde görülmeye başlamıştı. Stewart’ın verdiği bilgilerin bağlamını ortaya koymak maksadıyla adı geçen şahsa dair bazı detaylara değinmek yerinde olacaktır. Tâc Muhammed Han 1858 yılında amcası Serdar Ali Han’ı öldürerek Sistân idaresini ele geçirmiş, 1862’ye kadar bölgeyi fiilen bağımsız idare etmiş, Afganistan Emiri Dost Muhammed Han, Herât üzerine yürüyünce Kaçarlara bağlılık bildirmişti. Lakin Dost Muhammed’in ölümü üzerine Şîr Ali’yle yakınlaştı ve hemen akabinde yeniden Kaçarlara tabiiyet bildirdi. 1867 yılındaysa Kaçarlar tarafından tutuklanıp Tahrân’a

gönderildi. Yerine Gâin Emiri Mir ‘Alem Han atandı. Böylece Serbendî Belûçları’nın Sîstân’daki hâkimiyeti sona erdi. Tâc Muhammed’in gözetim altında tutulduğu Tahrân’dan kaçış tarihi 1878 yılının Haziran ayıdır. Akabinde bir süre Kale-i Feth bölgesinde faaliyet gösterdi ve bu durum Kaçarların o yöreye yönelik askerî harekât düzenlemesi seçeneğini gündeme getirdi. Hemen sonraki yıl Tâc Muhammed’in Afgan Emiri Şîr Alî’nin himayesine girdiğini görüyoruz. Bir süre Germsîr Valiliği’ne atanması dahi gündemdeydi ancak Kaçarların şiddetli itirazı üzerine bundan vazgeçildi. Afganistan’da iktidarın değişmesinin ardından Emir Abdurrahman Han’la da yakınlık kurdu. Ancak o tarihten itibaren Sîstân’daki gücünü kaybettiği anlaşıyor. Bir süre Kâbil’de yaşadktan sonra önce Peşâver’e, hemen sonrasında da Ketta’ya gitti (Bellew, 1872, 255; Yate, 2022, 85; Mojtahed-Zadeh, 2004, 176-178; Amiri, 2021, 11-12; Adamec, 1975 II, 255).

Yazar, raporunun Deregez’den Meşhed’e döndükten sonra aldığı bilgileri aktardığı kısmında Cemşîdî lideri Han Aka’nın öldürülmesinin Herât’ta büyük bir infiale neden olduğu bilgisini verir. Eyüb Han, kendisine yönelik bir komplo ortaya çıkardı ve Han Aka ile önde gelen altı Cemşîdî liderini öldürdü. Oğlu Yalantüş Han babasının ölüm haberini alır almaz kaçtı ve Pencdeh Sarıkları’na sığındı. Eyüb Han’ın birlikleri Guşku yöresindeki Cemşîdî obalarını yağmaladı. Yazar, Cemşîdîlerin yanı sıra Teymürîlerin de Eyüb Han’a düşman oldukları bilgisini verir (Stewart, 1883, 28, 44). Stewart’ın verdiği bu bilgiler yanlış olmamakla birlikte tashihe muhtaçtır. Han Aka ünvanlı Mehdi Kulu Han, Cemşîdî liderlerinden Yalantüş Han’ın küçük oğlu Abdülcebbar Bek’in altı oğlundan biridir (Napier, 1876, 227). Ağabeyleri Mir Ahmed’in liderliğinde bu altı kardeş 1840’lı yılların başında kabileye liderlik eden Zemân Han’ı 1842 yılında düzenledikleri bir suikastla öldürünce o dönemde Herât’ın idaresini elinde bulunduran Yar Muhammed Han’ın hışmını üzerine çektiler. Bunun üzerine kabilenin Mir Ahmed ve kardeşlerinin kontrolündeki kısmı 1843 yılında Hive Hanı Muhammed Rahim Han’a sığındı. Muhammed Emin Han döneminde Hive ordusuyla birlikte birçok sefere katıldılar. Muhammed Emin Han, Merv’de Sarık Türkmenleri’ne karşı sergilediği başarılar nedeniyle Mir Ahmed’e Han Aka ünvanını verdi. Mir Ahmed 1855’te ölünce kabilenin liderliği ve Han Aka ünvanı Stewart’ın raporunda zikrolunan Mehdi Kulu Han’a geçti. Mehdi Kulu Han kabileyi Kuzeybatı Afganistan’a geri götürdü. Kısa süre sonra Şîr Alî Han’ın oğlu ve Herât Valisi Muhammed Ya’kûb Han’la yakın ilişkiler kurdu ve Şîr Alî Han tarafından onun danışmanı olarak atandı. Ancak Ya’kûb Han’ın isyanı ve hapsedilmesi sonrasında o da Kâbil’e gönderildi. 1879’da başlayan II. Afgan İngiliz Savaşı’na kadar orada tutuldu. Serbest bırakıldıktan sonra İngiliz yanlısı tavır takındığı anlaşıyor. Zira 1880 yılının yazında Eyüb Han tarafından kuşatılan İngiliz birliklerini kurtarmak amacıyla Kâbil’den Kandahar’a intikal eden General Frederick Roberts’in yanında o da vardı. Eyüb Han’ın 1 Eylül’de yenilmesi üzerine İngilizler Herât’a dönmesine izin verdiler. Büyük ihtimalle kabilesinin gücünü kullanarak o bölgede Eyüb Han’ın etkinliğini kırmayı hedefledikleri anlaşıyor. Maksudı bölgedeki bütün Çehâr Aymak kabilelerini (Teymürî, Cemşîdî, Fîrûzkûhî ve Teymenî kabileleri) birleştirerek Eyüb Han’a karşı bir isyan başlatmaktır. Ancak yolda orta Afganistan’daki Gor bölgesinde yer alan Tegâb-ı İşlân’da yerli liderler tarafından yakalandı ve Eyüb Han’a gönderildi. Herât’a ulaşır ulaşmaz Eyüb Han’ın emriyle derhal infaz edildi ve cesedi topuklarından bağlanarak Herât çarşısında sürüklendi (Adamec, 1975 II, 190-191). Han Aka her ne kadar Eyüb Han’ın kayınbabası olsa da ikili arasındaki husumetin mazisi vardı. Emir Şîr Alî 1872 yılında Eyüb Han’ı denetlemek amacıyla kendi mabeyincisi Eşîk Ağası Şerdîl Hân’ı Herât’a göndermiş, Eyüb Han ise onu Kûhsân’da hapsettirmişti. İran’a

kaçarken Şerdil Hân'ın infaz edilmesi emrini verdi. Böylece kendisini isyana sevk edenlerin açığa çıkmasını önlemeyi planlıyordu. Han Aka ise bunu önceden haber alıp oğlu Yalantüş komutasında yedi yüz kişilik bir birlik sevk ederek Şerdil Han'ı kurtardı. Herât'ı Şîr Ali'nin lehine ve Kâbil ordusu adına kontrol altına alan kuvvetler, Şerdil Han komutasında Cemşîdî ve diğer Çehâr Aymak unsurlarıydı (Hazarah II, 2013, 335). Stewart'ın da belirttiği gibi oğlu Yalantüş Han Pencdeh Sarıkları'na sığındı. Guşku Vadisi başta olmak üzere Cemşîdî yerleşkeleri Eyüb Han'ın birlikleri tarafından yağmalandı. Babasının ölümünden sonra Cemşîdîlerin liderliğini üstlenen Yalantüş Han, Afganistan'ın yeni emiri Abdurrahmân Han'dan yana tavır takındı. Kabile bir süre Pencdeh'te ve Çehârşenbe'de bekledi ve güçlerini birleştirdi (Adamec II, 1975, 191). 1881 yılında Abdurrahmân Han'ın Meymene Valisi Abdülkuddûs Han'ın Eyüb Han'a karşı Herât'a yönelik düzenlediği harekâta katıldı ve şehrin ele geçirilişinde aktif rol aldı (Adamec, 1975 I, 100). Akabinde 1883 yılında kabilesiyle birlikte Bâlâ Murgab bölgesine gönderildi ve 1884'te de Pencdeh Valiliği'ne atandı. Sonraki süreçte Pencdeh'in İngiltere ile Rusya arasındaki mücadelede fevkalade kritik bir önem kazanması Yalantüş Han'ın sonunu hazırladı. 30 Mart 1885 tarihinde Rusların Pencdeh'teki Afgan birliğine yönelik düzenlediği saldırıda Ruslara karşı bizzat savaştı. Rus-İngiliz Sınır Komisyonu'nun çalışmaları sırasında İngilizlerle yakın teması ve aynı zamanda Ruslarla mektuplaşması Abdurrahmân Han'ı rahatsız etti. 25 Nisan 1885'te görevinden azledildi ve Kâbil'de hapse atıldı. Sonraki yılın Aralık ayında idam edildi (Adamec, 1975 II, 265-266). Olayların seyrine bakıldığında Stewart'ın Cemşîdîlerin Abdurrahmân Han'dan yana tavır takınacakları, Abdurrahmân'ın Herât üzerine yürümesi hâlinde de ona katılacakları şeklindeki öngörüsünün sonraki olaylarla doğrulandığı görülmektedir (Stewart, 1883, 28).

Yazara göre ilgili tarihte İran'ı yöneten Kaçarlar, Horâsân'da hiç sevilmiyorlardı. Buna karşılık yazar, uzun süre İran'da görev yapmanın tecrübesiyle İran'ı Kaçarlardan daha iyi yönetebilecek herhangi bir hanedan bilmediğini belirtir. Ayrıca ülkedeki olumsuzlukları görmezden gelmemekle beraber İran tarihi dikkatle okunduğunda ülkenin o dönemde tarihteki herhangi bir zamandan daha iyi yönetildiği sonucuna varılacağı düşüncesindedir (Stewart, 1883, 34). Öte yandan Horâsân'da Kaçar idaresine karşı duyulan bu olumsuz hisleri milliyet farkıyla yani Kaçarların Türk olmasıyla da ilgisi yoktu. Zira yine Stewart'ın aynı raporda ifade ettiğine göre bölgede Türk olmak, soylu olmakla aynı manaya geliyordu. Kûçân bölgesini tevarûsen yöneten valiler Kürt olmalarına rağmen daima Türk olduklarını ifade ederlerdi. Cemşîdîler de raporun yazıldığı tarihlerde kendilerini artık Türk sayıyorlardı (Stewart, 1883, 44-45).

Kaçar Devleti'ne Bağlı Sınır Yerleşkelerinin Durumu ve Askerî-Siyasi Gelişmelerdeki Roller

Yazarın ziyareti sırasında Deregez'in tevarûsî valisi yine Çâpeşlû ailesinden Muhammed Ali Han'dı (Stewart, 2024, 371). Şah, valiyi görevden alabilir ancak yerine o aileden birini getirirdi. Vali, bu göreviyle birlikte Beglerbegi ünvanını taşır ve Kaçar ordusunda Sertîp-i Evvel (birinci kademe albay) rütbesine yükseltildi (Stewart, 1883, 21). Nâdir Şah devrinden sonra Deregez'i tevarûsen yöneten ailenin mensup olduğu Çâpeşlû (Çavuşlu) taifesi Ustaclu Türkmenleri'nin bir koludur ve Faruk Sümer'e göre Safevî Devleti'nin kuruluşu sırasında Anadolu'dan İran'a göç etmiştir (Sümer, 1976, 44). Çâpeşlûların daha çok Azerbaycan'da yaşadıkları ve Safevî Devleti'nde önemli görevler üstlendikleri bilinmektedir (Mirniyâ, 1369, 30-31, 34-35, 60-63). Farklı kaynaklar 1884 yılını işaret etse de Muhammed Ali Han'ın bu göreve 1880 yılında getirildiği anlaşıyor (Adamec, 1981, 140).

Raporda Deregez’de yaşanan kimi siyasi gelişmelere de yer verilmiştir. Stewart’ın aktardığına göre Muhammed Ali Han, Nâsirüddîn Şah’ın kardeşi ve Horâsân Valisi Muhammed Takî Mîrzâ Rûknüddeve tarafından o sırada yürüttüğü göreve getirilmesi karşılığında valiye hediye adı altında altı bin tümen ödemişti. Ancak sonraki ödenecek meblağ daha az olacaktı (Stewart, 1883, 40). Yazarın ziyaretinden bir süre önce Muhammed Ali Han’ın amcasının oğlu Dövlət Murad Han eski Deregez Valisi’ne isyan edince Horâsân Genel Valisi Rûknüddeve’nin sevk ettiği bir ordu onu Ebiverd yakınlarında bozguna uğratmıştı. Rûknüddeve, o dönemin Deregez Valisi’nin tutumundan da memnun kalmamış ve onu Tahrân’a göndermişti. Muhammed Ali Han onun yerine atanmıştı. Atanması karşılığında Horâsân Genel Valisi’ne altı bin tümen ödeme yaptı. Rûknüddeve komutasındaki Kaçar ordusu Deregez’den çekilir çekilmez Devlet Murad Han sekiz yüz Teke süvarisiyle birlikte Deregez topraklarına saldırdı. Ancak yeni vali karşısında başarılı olamadı ve geri çekildi. Devlet Murad Han’ın o çatışmada ele geçirilen iki kardeşi Beglerbegi’nin emriyle taşlanarak öldürüldü (Stewart, 1883, 38). Napier’in eserinde yer alan şecereden, Muhammed Ali Han’ın babasının Süleyman Hân, Dövlət Murad Han’ın babasının Arslan Ağa olduğunu biliyoruz (Napier, 1876, 303).

Yazarın bölgede bulunduğu sırada ve Ocak ayının başlarında Deregez’den Türkmen topraklarına akınlar devam ediyordu. Stewart, orada bulunduğu sırada Anev’e saldıran ve birkaç adamını kaybeden bir akıncı liderinden söz eder. Bunun dışında da süvarilerin mütemadiyen Türkmen topraklarına akınlar düzenlediğini aktarır (Stewart, 1883, 39). Rusların Ahal’ı işgali süreci öncesinde Deregez de yoğun Türkmen saldırısı altındaydı. Stewart’ın Deregez’de konuştuğu neredeyse her beş kişiden biri hayatının bir döneminde kaçırılmış, bir süre esaret veya kölelik hayatı yaşamış, daha sonra fidye karşılığında veya Ruslar tarafından serbest bırakılmıştı (Stewart, 1883, 34). Horâsân Genel Valiliği Türkmen saldırılarına karşı tedbir almak maksadıyla sık sık Muhammedâbâd’a yarım taburluk muntazam bir birlik konuşlandırdı. Bazen iki veya daha fazla taburun konuşlandırıldığı da olurdu (Stewart, 1883, 40). Elbette yağma akınları gibi bölgede esir alma faaliyetleri de karşılıklıydı. Yazarın ziyareti sırasında Deregez’in beş yüz süvariden oluşan silahlı kuvvetinin bölgeyi savunmak haricinde başlıca uğraşı Türkmen yerleşkelerine akın ve baskın düzenlemektir. Vali onlara birer at, silah ve mühimmat verirdi. Maaş yerineyse her birine vergiden muaf bir arazi parçası verilir. Arada bir hayvan yemi verildiği de olurdu. Deregezliler Türkmenlerden köle olarak istifade etmezlerdi. Zira Deregez’de birkaç Afrikalı dışında köle yoktu. Türkmenler fidye için kaçırılırdı. Ele geçirilen Türkmenler için talep edilen fidye otuz ila yüz tümen arasında değişiyordu. Ayrıca Şah, Deregez yöresinde ölü ele geçirilen her bir Türkmen’in kafa derisi için beş tümen (yaklaşık bir pound on yedi şilin) ücret ödüyordu (Stewart, 1883, 39). Deregez süvarileri, öldürdükleri her bir Türkmen için beş, sağ yakaladıkları içinse on tümen ödül alırdı. Türkmenlerden ele geçirilen ganimetse Vali’ye teslim edilmek zorundaydı (Stewart, 1883, 40). Öte yandan Türkmenler tarafından ele geçirilen Deregez süvarilerinin fidye bedelleri Han veya Beglerbegi tarafından ödenmezdi (Stewart, 1883, 39). Yazar, Türkmenlerin Ruslarla savaşları sırasında yeni bir askerî taktik geliştirdiklerini ve bunu Kaçarlara bağlı Kuzey Horâsân kasabalarına yönelik düzenledikleri yağma akınlarında da kullandıklarını anlatır. Buna göre bir Türkmen süvari kuvveti bir bölgeye saldırıp koyun ve sığırları ele geçirir ve onları muayyen bir sahaya doğru sürerdi. Oradaysa tüfeklerle mücehhez Türkmen piyadeleri konuşlu olurdu. Takip eden Kaçar kuvveti kendisini birden yayılım ateşinin ortasında bulurdu. 1880 yılı dolaylarında Türkmenlerde Ruslardan ele geçirilmiş kuyruktan dolma tüfeklerin sayısı bir hayli artmıştı ve bu durum yukarıda tarif edilen türde pusuların

etkinliğini artırıyordu (Stewart, 1883, 43).

Bölgenin merkezi Muhammedâbâd'ın yaklaşık yirmi kilometre kuzeydoğusunda yer alan Lütfâbâd, Deregez'e bağlı bir sınır kasabasıydı ve Türkmen topraklarına daha yakın olması nedeniyle güvenlik bakımından bölgenin en hassas noktalarından biri olarak görülüyordu. Kasabanın diğer adı Babacık'tı. Nüfusu 1.800 ila 2.000 kişi kadardı. Yazarın ziyareti sırasında kasaba, Muhammed Ali Han'ın kardeşi Seyyid Ali Han tarafından idare ediliyordu (Stewart, 1883, 36). Bu kimse aynı zamanda Etek'in Kaçar Devleti'ne bağlı kısımlarından da sorumluydu (Stewart, 1883, 29). Yazar Lütfâbâd yöresindeki Hisar köyü yakınlarında bulunan Mahdum adlı Türkmen obasından söz ederken, bu topluluğun mensuplarının esir edilmediğini ancak Tekeler onların da sığırlarını yağmaladığını söyler (Stewart, 1883, 38). Mahdum, Türkmenler tarafından kutsal kabul edilen ve hepsine birden Övlad adı verilen dört kabileden biridir. Övlad kabilesinin mensupları Türkmenler arasında büyük saygı görür, malları yağmalanmaz ve kendileri de esir edilmezdi (Vasilyeva, 1969, 71; Yate, 2022, 221). XIX. yüzyılda Ahal'in doğusunda çok sayıda Mahdum oba ve yerleşkesi vardı. Muhtemelen Horâsân Valiliği, Kuzey Horâsân'daki Kaçar topraklarını Türkmen akınlarından korumak amacıyla Türkmenlerin ve özellikle de Övlad kabilelerinin sınır bölgelerine yerleşmelerini teşvik ediyordu. 1874 yılında bölgede bulunan İngiliz subay Napier, Etek'in Deregez'e bağlı kısımlarında mukim Türkmenlerden çok az vergi alındığı, bu topluluğun Ahallılarla Deregezliler arasındaki çeşitli konularda arabuluculuk yaptığı bilgisini verir (Napier, 1876, 56). Buna karşılık raporda yer alan Mahdum obasının Tekeler tarafından yağmalanması bilgisi dikkat çekici bir istisnadır.

Yazarın II. Göktepe Savaşı'na Dair Elde Ettiği İstihbarî Bilgilerin Tenkidi

Yazar, bilhassa da Deregez bölgesindeyken edindiği bilgilere istinaden II. Göktepe Savaşı ve sonrasında ilgili kimi ayrıntılardan söz eder. Verdiği bilgilerin bir kısmı, dönem ve bölgeyle alakalı ana kaynaklarda yer bulamamış olması bakımından kıymetlidir.

Stewart'ın Ahal'a yönelik Rus işgalinin tarihçesine dair sunduğu özet ana hatları itibarıyla çağdaş kaynaklarla örtüşür. Belirttiğine göre Ruslar, Ahal Teke'ye yönelik yürüttükleri askerî faaliyetlerin erken dönemlerinde Hazar Denizi'nin kıyısındaki Çekişler'i üs olarak kullanıyorlardı. Oradan başlayarak Etek'i izleyip Sumbar ile Etek Nehri'nin birleştiği Çat-ı Etek denilen mevkiye ulaşıyorlardı. Çat, iki nehrin birleştiği yere verilen addı. Ardından Çendir Nehri izleniyor ve bu nehrin Sumbar'la birleştiği Çat-ı Çendir adlı muhite varılıyordu. Ruslar orada Duz Olum (Duzlu Olum) adlı bir kale inşa etmişlerdi. Bu hat her ne kadar bölgeye uzanan doğrudan güzergâh olmasa da Rus askerî faaliyetlerinin başlangıcında oldukça önemliydi. Çünkü yol boyunca su temini mümkündü. Mihaylovsk Körfezi'nden doğruca Kızıl Arvat'a uzanan güzergâhsa çölden geçiyordu ve su sıkıntısı nedeniyle pek kullanılmıyordu. Ahal'a yönelik ikinci Rus harekâtının komutanlığına atanan Skobelev, ilk işlerinden biri olarak yukarıda tarif edilen doğrudan güzergâhta bir demir yolu inşa ettirdi. O tarihten sonra diğer güzergâh tamamen terk edilmemekle birlikte bu güzergâh daha sık kullanıldı (Stewart, 1883, 33).

Yazar, her ne kadar Göktepe'nin Yangı Şahar yöresindeki küçük bir köyün adı ve Yangı Şahar'ın etrafı surlarla çevrili ana Teke üssü olduğunu belirtse de (Stewart, 1883, 33) verdiği bilgi doğru değildir. Yangı Kala, yine Göktepe bölgesinde bulunan ve 4 Ocak 1880 günü Ruslar tarafından işgal edilen başka bir tahkimli mevkiin adıdır. Ana Teke tahkimatıysa Yangı Kala'nın kuzeybatısında yer alan Göktepe'deydi. Dingli

Tepe bu sahanın kuzeybatı köşesinde yer alan başka bir tahkimli mevkiydi (Şçerbak, 1900, 116). Skobelev'in 1880 yılının Mayıs ayından itibaren Bamı ve Börme bölgesine erzak ve ikmal malzemesi biriktirdiği, Rus birliklerinin sıkıntı çektiği zamanda Skobelev'in ricası üzerine Bucnûrd ve Kûcân valileri cephe hattına erzak sevk ettiği, Türkmenlerin Bamı ve Börme ile Göktepe arasındaki ikmal unsurlarına saldırılar düzenlediği bilgileri (Stewart, 1883, 33) de Rus kaynaklarından edindiğimiz malumatla uyumludur (Kuropatkin, 1899, 118; Grodekov III, 1883, 46; Spolatbog, 1884, 7-9). Stewart'ın Rus subaylardan öğrendiğini bildirdiği habere göre Rusların kaybı bin dört yüzden fazlaydı. Stewart, resmî raporlarda bu sayının çok daha az gösterildiği bilgisini verir (Stewart, 1883, 33, 43). Gerçekten de Kuropatkin'e göre II. Göktepe Savaşı'nın bütün sahalarında Rusların verdiği ölü ve yaralı toplam kayıp 1.104'tü (Kuropatkin, 1899, 211). Stewart'ın Rus kayıplarına dair edindiği bilgi, kalenin hücumla ele geçirilişinden en az iki hafta öncesine dair olmalıdır. Yazarın anlatımlarında, Göktepe muhasarasına dair bilgilerini Rus kaynaklarından aldığına dair izler vardır. Bilhassa da kalenin ele geçiriliş tarihine dair verdiği "24 Ocak" tarihi, bilgi kaynağının Jülyen takvimini kullandığına işaret etmektedir (Stewart, 1883, 33, 43).

Yazar, Deregez Hanı'yla birlikte Kelte Çınar'a gittiği sırada Merv bölgesindeki Teke ve Sarık Türkmenlerinden mürekkep altı bin kişilik bir kuvvetin bölgeye doğru yaklaştığı bilgisini alır. Bu haber üzerine Deregez Hanı kendi süvari kuvvetlerine Muhammedâbâd'ta toplanma emri verir. 30 Aralık'ta 400 süvariyle birlikte Lûtfâbâd'da toplanılır (Stewart, 1883, 35). Stewart'ın bölgede bulunduğu sırada alınan bu haber Grodekov'un eserine de yansımıştır. Rus subay, raporda yer alan bilgilere ilave olarak Muhammed Ali Han'ın 18 Aralık 1880'de Muhammedâbâd'dan Etek'e hareket ettiği, aynı zamanda Ahal'dan Etek istikametinde üç bin süvarinin geleceği ve bunların Mervlilerle birleşerek Deregez'e saldıracağı haberlerinin duyulduğunu ekler. Mervlileri Kurban Murad İşan adlı bir Ahal Teke Türkmen'i yardıma çağırmişti. Ancak 21-22 Aralık 1880 gecesi Ahal'a ulaşan Merv kuvvetleri iki bin kişiydi ve liderleri Kaçar Han'dı. Ayrıca Merv'deki toplanmalar da nakledilememişti (Grodekov III, 1883, 148; Spolatbog, 1884, 11). Savaşa dair Rus yazınında Kaçar Han'ın adı 1880 yılının Aralık ayı sonu çatışmalarında sıkça zikrolunmaktadır (Abaza, 1902, 289; Grodekov III, 221, 149). 4 Ocak 1881'de Türkmenlerin düzenlediği huruç harekâtında yaklaşık iki yüz Mervli hayatını kaybetti. Grodekov'a göre Kaçar Han ile yanındaki birkaç süvari dışında kalan Mervliler ertesi gün yurtlarına döndüler (Grodekov III, 1883, 257). Göktepe Savaşı'ndan birkaç ay sonra Merv'de Mahdum Kulu Han'la görüşen O'Donovan, Türkmen komutanın Merv'den gelen yardımın yalnızca üç bin kişiyle sınırlı kaldığını ve onların da kısa süre sonra Merv'e geri döndüklerini söylediğini aktarır (O'Donovan II, 2021, 152).

Stewart'ın II. Göktepe Savaşı'na dair verdiği diğer bilgiler, Rus birliklerinin harekât sırasında gerek sınırdaki Kaçarlara bağlı beyliklerden gerekse Kaçar merkezî hükümetinden destek aldığına dairdir. Raporda yer alan bilgiye göre savaştan sonra Bucnûrd Valisi, Göktepe'deki Ruslara erzak sevk etmesinden ötürü Nâsırüddîn Şah tarafından ünvan ve hilatla ödüllendirildi. Kendisinin Meşhed'de bulunduğu sırada Rusların şehirdeki konsolosluk temsilcisi Kerim Bek'in Rus ordugâhına götürmek üzere iki bin deve kiraladığını ancak sahiplerinin oraya gitme hususunda zorluk çıkardığını, bunun üzerine Meşhed Valisi ve Şah'ın da kardeşi Rûknüddevle'nin devcilerle bölgeye gitme emri verdiğini, yani Kaçar makamlarının resmî güçlerini kullanarak Rusların deve teminine yardımcı olduklarını aktarır (Stewart, 1883, 33).

Kaçar-Türkmen İlişkilerine Dair Bilgiler

Stewart'ın raporunda Kaçar Devleti'yle Türkmenler arasındaki ilişkilere dair bilgilere bir bütün hâlinde bakıldığında sınır yerleşkeleri ile Horâsân Valiliği'nin Türkmenlere karşı izlediği siyasetin yer yer birbirinden bağımsız olduğu kanaatine varılabilir. Ayrıca gerek sınır beylikleri (Deregez, Kûcân, Bucnûrd, Kelât-ı Nâdirî) gerek Horâsân Valiliği gerekse Kaçar merkezî idaresinin Türkmenlerle ilişkilerinin doğasında olağan diplomatik, ticari ve siyasi ilişkilerin düşmanca faaliyetlerle bir arada yürütülmesi gibi ilk bakışta anlaşılması oldukça güç bir durum göze çarpıyor. Zira yazarın bölgede bulunduğu tarihte Merv Tekeleri ve Sarıklar Horâsân'a akınlar düzenlemeye devam ediyordu. Bir yandan, yazarın Meşhed'de karşılaştığı Durdu Han ve Niyaz Muhammed Han adlı Türkmen liderlerden öğrendiğine göre Kaçar Devleti'yle Merv Tekeleri arasında Merv'in Kaçar Devleti'ne bağlanması maksadına matuf görüşmeler yürütülüyordu. Merv Tekeleri'nin bu yolu yaklaşan Rus tehdidini savuşturmanın aracı olarak gördüğü anlaşılıyor. Tekeler, Merv'de bir Kaçar valisinin bulunmasına, önde gelen elli Türkmen liderinin rehin olarak Meşhed'de bulundurulmasına karşı değillerdi. Horâsân makamları da bu anlaşmayı yapmaya istekliydi. Ancak Tahrân idaresi böyle bir antlaşmanın Rusya'yı kızdırabileceği nedeniyle işi ağırdan alıyor ve isteksiz davranıyordu (Stewart, 1883, 46). Kaçarlar adına müzakereyi yapmaya yetkili Seyyîd Alî Han, yazarın Deregez'de bulunduğu tarihten altı ay evvel Merv'e gitmişti. Stewart bu kimseyle tanışmış ancak konunun ayrıntılarına dair bilgi alamamıştır (Stewart, 1883, 27). Bu görüşmeler devam ederken Horâsân Valisi, bir Kaçar askerini esir almaya teşebbüs etmekten suçlu bulunan bir Türkmen'i 14 Kasım 1880 günü topun ağzında patlatmak suretiyle infaz etmişti (Stewart, 1883, 18). Kaçar Horâsânı'nın kuzey sınırlarına yönelik yağma ve akın faaliyetleri de sürüyordu. Yazar, 20 Kasım 1880 günü Meşhed'in doğusunda bulunduğu sırada bin beş yüz kişilik bir Türkmen grubunun Meşhed ile Hâf arasında yer alan Bâherz'e başarılı bir akın gerçekleştirdikleri ve çok sayıda koyun ele geçirdikleri, yöre halkından otuz kişiyi de esir aldıkları bilgisini almıştır (Stewart, 1883, 18). Stewart'a göre Türkmenler, Horâsân'da doğal düşmanlar olarak görülüyorlardı (Stewart, 1883, 34).

Raporda Kaçar-Türkmen ilişkileri ve Horâsân halkının genel durumuna dair üzerinde durulan başlıklardan biri kölelik ve Türkmenlerin Kaçar Horâsânı'ndan kaçırıp Hive ve Buhara pazarlarında sattıkları köleler bahsidir. Türkmenlerin Cengiz istilası sonrasında Güney Türkmenistan vahalarında yeniden varlık göstermeye başladığı XVI. yüzyıldan itibaren kaynaklarda Esterâbâd ve özellikle de Kuzey Horâsân'daki yerleşim yerleri, Türkmen yağma sahaları olarak anılmaktadır. Kabileler zamana göre değişmekle beraber Türkmenlerin bu faaliyetlerinin XIX. yüzyılın sonuna kadar devam ettiği söylenebilir. Bununla beraber yazarın seyahat ettiği tarih Türkmen akınları bağlamında önemli bir dönüm noktasını teşkil eder. Zira Ruslar, 1868 yılında Buhara Emirliği'ni itaat altına almış, 1873'te Hive'yi işgal etmiş ve her iki hanlıkta da köle ticaretini yasaklamışlardı (Karakulak, 2020, 88). Buna karşılık ilgili tarihlerden sonra Türkistan'da bulunan Lansdell ve Schuyler gibi Batılı gezginlerin kendi görgü tanıklıklarına dayanarak verdikleri bilgilerden Buhara'nın çeşitli yerlerinde bu ticaretin bir süre daha devam ettiği anlaşılıyor (Lansdell, 1885 II, 185; Schuyler II, 1876, 100-102). Stewart'ın verdiği bilgi de bu durumu teyit eder niteliktedir. Filvaki Stewart, Buhara Emirliği'nde köle satışının iyice azaldığını ve ekseriyetle sadece kadınların köle olarak satıldığını kaydeder. Bununla birlikte raporunda her iki hanlıktaki pazarların kapatılmasının Horâsân'dan kaçırılan Kaçar tebaası için talep edilen fidye bedellerini de düşürdüğü bilgisine yer verir (Stewart,

1883, 17).

Horâsân'ın Türkmenlerce yağmalanması karşısında Rusların kurtarıcı bir güç olarak ortaya çıkması ve Hive'de köleleri serbest bırakması, Kaçar Devleti ile Horâsân halkının Rus varlığına son derece olumlu yaklaşmasına neden olmuştur. Gerçekten de Rusların Hive'yi işgalinin ardından Horâsân üzerindeki akın baskısının hissedilir derecede azaldığı anlaşıyor (Napier, 1876, 3, 55). 1875 yılı sonrasında Teke kabilesinin vahalarına yönelik Rus tehdidiyle meşgul olması da Horâsân'a yönelik Türkmen akınlarının azalmasının nedenlerinden biridir. Bu nedenle Rusların Ahal'daki faaliyetlerinin Kaçar makamları ve Horâsân ahalisi tarafından gayet olumlu görüldüğü, Stewart'ın raporunun yanı sıra ilgili tarihin öncesinde ve sonrasında bölgede bulunan neredeyse bütün Batılıların kayıtlarında yer bulmuştur (MacGregor I, 1879, 253, 266; O'Donovan I, 2025, 352; Curzon I, 1892, 220).

Kaynaklara yakından bakıldığında Rusların Hive'deki Kaçar tebaası köleleri serbest bırakmasının Horâsân'da ve genel olarak Kaçar Devleti'nin idaresi altındaki toprakların tamamında Rusya'nın itibarını artırdığı anlaşıyor. Zira hanlıkta köle olarak tutulanların ciddi bir kısmı Horâsân yerlisi olmakla birlikte aralarında Kaçar-Türkmen çatışmalarında esir düşmüş çok sayıda asker de vardı. Uzun yıllar köle olarak yaşadıktan sonra Kaçar Devleti'nin her yanına dağılan bu köleler, bulundukları bölgelerde Rusya'nın gücünün, nüfuzunun ve etkinliğinin propagandasını yapıyorlardı. 1873 yılı sonrasında Kaçar topraklarında bulunmuş birçok gezginin anılarında bu kimselerden biri ya da birçoğuyla karşılaşmalara dair bahislere rastlanır (Dobson, 2021, 134; Jackson, 2025, 420). Öte yandan gerek 1873 yılında Harezm Vahası'ndaki köle mevcudu gerekse Hive'den azat edilen ve yurtlarına ulaşan Kaçar tebaasının sayısı hususu hayli ihtilafıdır. Hive seferinin ardından hanlıktaki köle sayısını belirlemekle görevlendirilen Rus subay ve Doğu bilimci Aleksandr Pavloviç Horoşin'in verdiği rakam yaklaşık otuz yedi bindir. Bunlardan altı bin beş yüz kadarı azatlı olmasına rağmen hanlıkta yaşıyordu (Horoşin, 1876, 487). Bu konuda ekseriyetle otuz ila kırk bin ifadesi zikrolunsa da, konuya dair bilgilerin ayrıntılandırılmaması bu sayının çeşitli müelliflerin herhangi bir güvenilir bilgi kaynağına istinat etmeksizin birbirini tekrarlamasından ibaret olduğu izlenimi uyandırmaktadır. Türkistan'a dair en yetkin bilgi kaynaklarından Schuyler'e göre ana Rus birliklerinin Hive'den ayrılışından evvel hanlıktaki otuz bin köleden gerçekten azat edilenlerin sayısı beş binden fazla değildi. Yazar hanlıkta eski efendileri veya yurtlarına gönderilirken Türkmenler tarafından öldürülen çok sayıda eski köleden de söz eder ancak bu bilginin kaynağını veya bu konuda tam bir sayı vermez (Schuyler II, 1876, 353-354). Buna karşılık Rusların gerek Türkistan'daki varlığı gerek bölgedeki askerî faaliyetlerinin Horâsân'da fevkalade olumlu karşılandığı görülüyor. Stewart da Rusların Hive'deki Kaçar tebaası köleleri azat etmesinin Rusya'nın Horâsân'daki itibarını bir hayli artırdığını, bölgede konuştuğu herkesin Rus devletinin büyüklüğüne ve merhametine övgüler yağdırdığını belirtir. Hatta Kuzey Horâsân halkının tamamı Rus tebaası olma fikrine çok sıcak bakıyordu. Bu fikre itiraz edenler yalnızca idareciler ve din adamlarıydı (Stewart, 1883, 34).

Serbest bırakılan toplam köle sayısının kırk bin, yolda Türkmenler tarafından öldürülenlerin on bin olduğunu belirtse de elimizde bu sayıları teyit eder nitelikte güvenilir bilgi yoktur (Stewart, 1883, 34). O'Donovan da Stewart gibi kırk bin sayısını telaffuz eder (O'Donovan II, 2021, 27). Konuya dair Hive ve Rus kaynaklarındaki bahislerden, bu kölelerin dört beş yüz kişilik kabileler hâlinde ve farklı güzergâhlardan memleketlerine gönderildiklerini biliyoruz. Lakin hanlıktaki kölelerin tespiti ve sevk

işlemleri yıllar boyunca devam etmişti (Mannanov, 1964, 79-81). Yani Stewart'ın on bin azatlı kölenin Türkmenler tarafından öldürüldüğü yönündeki ifadesi ilgili devirde yaygın bir tevatürün tekrarı gibi görünüyor.

Stewart, Türkmenlerin Kaçar tebaasını kaçırıp köle olarak satmasının dinî meşruiyet dayanağı olarak onların Şii olmalarını gösterdiklerini belirtir. İfadelerine göre Türkmenler tüm kâfirlerin köle yapılmasını dinen meşru yani helal sayar, Şia mezhebine mensup Müslümanları da kâfir kabul ederlerdi. Buna karşılık yazara göre bu dinî referans Türkmenler için bir bahaneden başka bir şey değildi. İmkân bulmaları hâlinde mübarek kabul edilen Hz. Ömer'in ahfadını dahi kaçırıp köle olarak satmaktan çekinmezlerdi (Stewart, 1883, 37). Haddizatında döneme ait farklı kaynaklarda Stewart'ın bu ifadelerini destekleyen beyanlar vardır. 1840'lı yıllarda Esterâbâd Rus Konsolosluğu görevinde bulunan Clement Augustus de Bode, bölgedeki Yomutların Kaçar tebaasını köleleştirme faaliyetlerini bu mezhep farklılığı temelinde meşru gösterdiklerini lakin esas gerekçenin bu ticaretten sağlanan maddi kazancı sürdürmek olduğunu bildirir (Bode, 1856, 109). 1863 yılında yaptığı İran, Türkistan, Afganistan ve Horâsân seyahatiyle ün kazanan Arminius Vámbéry de bölgede köleleştirme uygulamalarında mezhep farkının ancak sathî bir gerekçe olduğunu belirtir. Gerçi Türkistan'da Sünni kölelerin sayıca Şiilerden daha fazla olduğu yönündeki ifadelerini teyit eden başka bir kaynak bilmiyoruz (Vámbéry, 2024, 362).

XIX. yüzyılda kaleme alınmış gezi kitaplarında karşımıza çıkan Türkmenlerin Yahudileri köle olarak satmadıkları bahsi Stewart'ın eserinde de yer bulmuştur. Galiba bu iddiayı ilk kez dile getiren seyyah, Yahudi Misyoner Joseph Wolff'tur. 1831-1834 ile 1841-1845 yıllarında iki kez Türkistan'a giden Wolff, Türkmenlerin Yahudileri ve Hristiyanları Ehl-i kitap olmalarından ötürü kaçırmadıklarını ifade eder (Wolff, 1835, 162). Schuyler ise Yahudilerin kaçırılmamasının nedeni Müslümanların onları köle olmaya dahi layık görmemeleriyle açıklar (Schuyler I, 1876, 259). Gerçekten de Türkistan'a dair ilk elden bilgi veren kaynaklarda Yahudi köle bahsine tesadüf etmedik. Öte yandan Stewart, Yahudilerin esir edilmemesine dair söylentilerin asılsız olduğunu aktarır. Zira kendisi bölgedeyken Hive'den Deregez'e giderken Ahal'dan geçen iki Yahudi Türkmenler tarafından alıkonulmuş ve 360 pound fidye karşılığında serbest bırakılmıştı (Stewart, 1883, 37).

Bütün bunlarla birlikte yazarın bölgede bulunduğu dönem Horâsân'a yönelik akınların, adam kaçırma ve yağma faaliyetlerinin de son dönemiydi. Verdiği bilgiye göre 1880 yılının sonunda Türkmen kabilelerinden yalnızca Merv Tekeleri ile Sarıklar köle elde etmek maksadıyla akın düzenliyordu. Zira Türkmen toprakları ile kabileleri artık büyük ölçüde Kaçar Devleti'nin veya Rusya'nın hâkimiyeti altındaydı. Ayrıca Buhara ile Hive'deki köle pazarlarının kapatılmasının ardından bu ticaret eskisi kadar kârlı olmaktan çıkmıştı. Buhara'da satılabilen az sayıda ve özellikle de kadın köle dışında Türkmenler yalnızca kendi kullanımları için köle kaçırmıyordu. Bunun dışındaki esir alma eylemlerinin maksadı fidye elde edebilmektir. Ayrıca Göktepe Savaşı'ndan önce Kuzey Horâsân'a akın düzenlemek ve oradan esirleri Ahal'a nakletmek de zorlaşmıştı. Bunun ilk nedeni, kölelerin en çok elde edildiği Tahrân-Meşhed yolunun Miyândeşt ile Sebzevâr arasındaki kısmında yer alan Ahal'a dönüş yolunun Rus işgali nedeniyle Türkmenlere kapalı olmasıydı. İkinci nedeniyse Kaçar idaresinin yolun birçok noktasına telgraf istasyonu kurmuş olmasıydı. Türkmen akıncılarının bölgede görülmesi haberi kısa süre içinde çok geniş bir sahaya iletilebiliyor, önleyici Kaçar kuvvetleri gereken noktalara zamanında sevk edilebiliyordu. Merv Tekeleri ile Sarık Türkmenleri arasında gözü pekliğiyle ünlü akıncılar bile 1880 yılı dolaylarında İran'a akına çıkmak yerine Rus ikmal hatlarına saldırı düzenlemeyi yeğler olmuştu. Buna

rağmen akınların devam ettiği anlaşıyor. Zira Stewart, Kaçar-Türkmen sınırında ikamet ettiği üç aylık süre zarfında altmıştan fazla adam kaçırma olayı gerçekleştiğini bildirir (Stewart, 1883, 21).

Türkmen Kabilelerinin Yerleşim Yerlerine ve Çeşitli Türkmen Liderlerine Dair Bilgiler

Stewart, raporunda Türkmen kabilelerinin ilgili tarihte yurt tuttuğu bölgeler, ayrı ayrı Türkmen kabilelerinin nüfusu, önde gelen Türkmen liderleri, Türkmenlerle alakalı çeşitli olay ve gelişmeler, Kuzey Horâsân'daki Kaçarlara bağlı beyliklerle Türkmenler arasındaki ilişkiler ve genel olarak bölgede Türkmen algısı hakkında da dikkate değer bilgiler verir. Yazar, Türkmenlere dair bilgilerini Muhammedâbâd Valisi'nden aldığını ve Mahdum Kulu Han'ın Allah Yar Bek adlı bir hizmetçisine de teyit ettirdiğini bildirir. Söz konusu kimsenin Ahal'da yaşamasına karşın Ersarı kabilesine mensup olması dikkat çekicidir. Zira ilgili tarihte Ersarılar Ceyhun'un orta akımları ile Afganistan'ın kuzeyinde mukimlerdi (Stewart, 1883, 23).

Elbette XIX. yüzyıl söz konusu olduğunda kabilelerin nüfusuyla ilgili birbirinden bağımsız kaynaklardan bize ulaşan bilgi kümelerinin hiçbirinin bir diğeriyle eşleşmediğini ve bu bakımdan güvenli bir ortalama tespit etmenin güçlüğünü öncelikle belirtmek lazımdır. Ayrıca yazarın, Türkmen kabile alt bölümleri ve kabilelerin ikamet ettikleri bölgelere dair birkaç hususta da yanlış bilgi edindiği görülüyor. Stewart'a göre Merv ve Demân-ı Kûh (Ahal) bölgesi Tekeleri 65 bin, Merv Tekeleri arasında mukim Salurlar beş bin, Hazar Denizi yakınları ile Etrek Nehri civarında mukim Yomutlar 40 bin, Murgab Nehri kıyılarını yurt tutmuş Sarıklar 11 bin, Hazar Denizi ile Hive yakınlarındaki Çovdurlar 12 bin, Etrek Nehri yakınlarındaki Göklenler sekiz bin, yurtlarını Murgab Nehri'nin ötesindeki çöl olarak gösterdiği Kara Türkmenleri iki bin, Andhoy ile Ebîverd'de mukim Alieli Türkmenleriyse iki bin çadır nüfusa sahipti. Stewart, XX. yüzyıl tarihçi ve antropologlarının büyük kısmı gibi bir Türkmen çadırının nüfusunu beş kişi olarak kabul etmiş ve bu hesaba göre Türkmenlerin toplam nüfusunu bir milyon seksen bin kişi olarak hesaplamıştır (Stewart, 1883, 25). Stewart'ın nüfusa dair bu hesaplamasını doğrulamak veya yanlış olduğunu ifade etmek zordur. Zira yazarın raporu kaleme aldığı tarihte Türkmenlerin bir kısmı hâlen bağımsızdı. Etrek Nehri'nin güneyinde mukim Yomut ve Göklen kabilesi az çok Kaçar idaresini tanıyordu. Hazar'ın doğu kıyısının Etrek Nehri'nin kuzeyinde kalan kısmında ve Harezmi Vahası'nda yaşayan Türkmenler doğrudan veya dolaylı olarak Rus idaresi altındaydı. Ceyhun'un orta akımlarında mukim başta Ersarılar olmak üzere çok sayıda Türkmen kabilesi Buhara idaresi altındaydı. Aynı nehrin yine orta ve yukarı akımlarında, ayrıca da Afgan Türkistanı'nın çeşitli bölgelerinde yaşayan Türkmenler önemli ölçüde Afganistan'a tabiydi. Bu bakımdan bahse konu zamanda Türkmen nüfusunu ortaya koymak adına ancak döneme dair diğer müelliflerin en az Stewart'ın bilgileri kadar şüpheli ve hiçbirini birbirine yakın olmayan rakamları verilebilir.

İngiliz subay, Kuzey Horâsân'da daha ziyade Deregez'de vakit geçirmiş olmasına rağmen raporda Merv ve Merv Tekeleri'ne önemli bir bölüm ayrılmış, bölgeye ve Teke Türkmenleri'nin ilgili tarihte içinde bulunduğu duruma dair dikkat çekici yeni bilgiler verilmiştir. Belirttiğine göre Merv'e dair bilgi kaynaklarından biri Sarı Bek adlı Türkmen bir tüccardı. Bir diğeriye Meşhedli Bayza Bek'ti ve o da Buhara-Meşhed arasında ticaretle meşguldü (Stewart, 1883, 27). Stewart'ın belirttiği ve diğer çağdaş kaynaklardan da bildiğimiz gibi Merv'de kasaba veya köy yoktu. Kaçar İranı'nda

Merv adıyla Govşut Han Kala kastedilirdi. Türkmenlerse bu adı kasaba veya şehir değil bölge adı olarak kullanırlardı (Stewart, 1883, 27). Lessar, bu bilgilere ilave olarak Türkmenlerin Govşut Han Kala içindeki yerleşkeye Marı Şahar adını verdiklerini bildirir (Lessar, 1884, 21). Stewart'ın kaleye dair tasvirleri çağdaş yazarlarla hemen hemen aynıdır. Bölgenin Ruslar tarafından işgal edildiği tarih öncesine ait en geniş Govşut Han Kala tasviri herhâlde O'Donovan'a aittir (O'Donovan II, 2021, 107). Kalenin yapımına vahanın 1860 yılında Hamza Mirzâ komutasındaki Kaçar ordusunun Merv Tekeleri tarafından bozguna uğratılmasının ardından başlandı. Ancak 1873 yılına kadar ciddi bir ilerleme kaydedilemedi. 1873 yılında Hive'nin işgale uğraması üzerine telaşa kapılan Tekeler, inşaat çalışmalarını biraz hızlandırdılar. Ancak 1877 yılının sonunda vahadaki Tekelerin lideri Govşut Han'ın ölmesi üzerine çalışmalar yeniden durdu (Stewart, 1883, 26). II. Göktepe Savaşı'nın arifesinde ve savaştan sonra kale inşaatına hız verildiği anlaşıyor. O'Donovan her gün kalede yedi ila sekiz bin Teke Türkmeninin çalıştığını belirtir (O'Donovan II, 2021, 107).

Govşut Han Kala'nın surlarının içinde yer alan ve vahanın çeşitli yerlerinde bulunan topraklar, Rus işgali öncesine dair bilgi veren kaynakların birçoğu gibi Stewart'ın raporunda da yer bulmuştur. Toprakları bizzat tahkik eden O'Donovan, bunların büyük kısmının 1860 yılında Kaçar ordusundan ele geçirildiğini, yirmi sekizinin kalenin içinde yer aldığını ama hiçbirinin kullanılabilir durumda olmadığını belirtir (O'Donovan II, 2021, 110, 128). Stewart'ın edindiği bilgilere göre Merv Tekeleri 1860 yılında Merv'de mağlup edilen Kaçar ordusundan otuz iki, 1855 yılında Serahs'ta yenilen Hive ordusundan birkaç top ele geçirmişlerdi. Bu toprakların tamamı Merv'deydi. Ahal Tekelerin elindeyse yine Kaçarlardan ele geçirilmiş bir top vardı ve yazar bu toprak Ruslarla çatışmalarda kullanıldığını belirtir. Öğrendiğine göre toprakların kundakları çürümüşü ve bir toprak yığınının üzerinden ateşleniyorlardı. Türkmenler ayrıca dökme demir tencerelerden güller yapıyorlardı (Stewart, 1883, 37). Sokolov, kalenin içinde otuz, vahanın çeşitli yerlerinde de birkaç top bulunduğunu aktarır. Lakin hiçbirini ateşlenmeye hazır değildi. Üstelik yanında bulunan ve uzun süre Merv'de yaşamış Fazıl Bek adlı Hiveli'den aldığı bilgiye göre Türkmenler toprakları ateşlemekten korkuyorlardı (Sokolov, 1883). Buna karşılık 1884 yılının Mart ayında vahayı teslim almaya giden General Komarov'un yanında bulunan Rus Diplomat Nikolay Valeriyeviç Çarıkov, Rus unsurlarına yapılan saldırı sırasında kullanılan toprakları kalenin batı surları üzerinde gördüğünü aktarır (Çarıkov, 1914).

Yazar, Merv Tekeleri tarafından imal edilen barutun fevkalade kaliteli olduğu yönünde bilgi aldığını anlatır. Ürettikleri tüfekler de iyiydi. Ancak henüz kapsül üretemiyorlardı. Öte yandan yazar, ellerinde çok sayıda kapsüllü tüfek bulunmasına rağmen kapsül sıkıntısı çektiklerini duymadığını bildirir (Stewart, 1883, 45). 1882 yılında vahayı ziyaret eden Rus subay Sokolov da Govşut Han Kale'nin içindeki tuğladan inşa edilmiş bir binanın barut imalathanesi olarak kullanıldığı bilgisini verir (Sokolov, 1883). Ancak O'Donovan'ın eserinde böyle bir bilginin yer almaması dikkat çekicidir.

Govşut Han Kala yakınlarında Molla Töre adlı bir din adamının idaresinde erkek çocukların dinî eğitim gördüğü bir medrese vardı. Molla Töre, Bek kiçi uruğunun baş mollasıydı. O ve medresede ders veren birkaç din görevlisi etrafı duvarlarla çevrili bir sahada yer alan beş altı evde ikamet ediyorlardı. Merv'de köy tesmiye edilebilecek tek saha orasıydı (Stewart, 1883, 27). Medrese ve çevresindeki yerleşkeden O'Donovan da söz eder. Ancak İrlandalı gazeteciye göre ilgili medrese Yomutlar arasında haydut ve din karşıtı bir kimse olarak tanınan Hoca Nepes'in idaresindeydi (O'Donovan II, 2021, 113). Merv Tekeleri'nin Hazar Ötesi Bölgesi Kurmay Başkanı Johann Friedrich

Gustav Aminov'a gönderdiği 16 Kasım 1881 tarihli bir belgede oğlu Sofi Han'ın adının yer alması dışında bu ada başka bir kaynakta tesadüf etmedik (İlyasov, 1960, 599-600).

Stewart, Govşut Han Kale'nin içinde kurulan pazar bahsinde vahadaki Yahudilerden de söz eder. Yahudi tüccarların vahaya Meşhed ve Herât'tan geldiği bilgisini verir. Her biri nüfuzlu bir Türkmen'in himayesi altında ticaret yapıyordu. İki Yahudi'nin bir Türkmen'in himayesi altında olması durumu nadirdi. Bu Yahudilerden alınan malın karşılığının ödenmemesi, onları himaye eden Türkmen'e yapılmış bir hakaret olarak görülürdü (Stewart, 1883, 27). Stewart'ın verdiği bu bilgiler çağdaş kaynaklardan edindiğimiz malumatla büyük ölçüde uyumludur. Stewart'la aynı dönemde vahada bulunan O'Donovan, vahadaki Yahudi varlığını Mathi adlı tüccar merkezinde ayrıntılı olarak izah eder. Eserinde yer alan bilgilerden, 1881 yılında vahada yedi Yahudi ailenin mukim olduğunu biliyoruz. Yahudiler kendilerine ait ve sabit ikametgâhlardan mürekkep bir yerleşkede yaşıyorlardı (O'Donovan II, 2021, 95, 113). Kalenin içinde, çoğu Türkmen tüccar ve nakliyecilere ait birkaç alaçık vardı. Meşhedli Tüccarlar Buhara'ya gönderdikleri malları Mervli nakliyecilere emanet ederlerdi. Bu tür kimselerin çok sayıda devesi olurdu. Mallar Buhara'ya götürülür ve elde edilen ücret yine nakliyeciler tarafından tüccarlara getirilirdi (Stewart, 1883, 27).

Teke kabilesinin ilgili tarihte Ahal ve Merv Tekeleri olarak iki kısma ayrıldığı bilgisi, Stewart'ta da tekrarlanır. Ahal Tekelerin nüfusunu yirmi beş bin çadır olarak verir. Kabilenin bu bölümünün Demân-ı Kûh ile Etek bölgesinde yaşadığını aktarır. Yazarın iki bölgeyi birbirinden ayırması dikkat çekicidir. Raporunda da isabetle belirttiği gibi Demân-ı Kûh, Farsça "dağ eteği" demektir (Stewart, 1883, 23). Buna karşılık Etek ve Ahal ifadelerinin ilgili dönemdeki coğrafi karşılığını açıklamak icap eder. Köpet Dağ Sıradağları'nın Kazancık'tan Duşak'a uzanan kuzey şeridinin tamamının adı Arkaç veya Kese Arkaç'tı. Ahal ifadesiyse daha ziyade Tekelerin yerleşkeleriyle özdeşleşmişti ve aynı bölgenin Kızıl Arvat-Gevers arasındaki kısmını ifade ediyordu (Orazov, 1985, 88; Annanepesov, 1972, 51). Kaçar Horâsânı'nda bulunan Deregez ve Kelât'ın kuzeyindeki Köpet Dağ Sıradağları'nın eteklerini teşkil eden ve güneydoğu - kuzeybatı yönünde uzanan bölgeye dağ eteği anlamına da gelen Etek adı verilmekteydi. Etek'in doğu ve kuzeydoğu sınırı Tecen Nehri'ydi. Batıdaysa Baba Durmaz'da sona erdiği kabul edilirdi (Karavayev 1892).

Teke kabilesinin Utamış ve Tohtamış ulu uruglarına, onların da sırasıyla Sıçmaz ve Bahşı ile Vekil ve Bek kiçi uruglarına bölündüğü temel bilgileri raporda da tekrarlanır. Stewart'ın kabilenin iki ulu uruğuna adını veren Utamış ile Tohtamış'ın kardeş olduğu yönündeki ifadesi (Stewart, 1883, 24) Tekelerin köken anlatılarında sıkça rastlanır. Yazarın, Teke kabilesinin Merv Vahası'ndaki yerleşimine dair verdiği bilgiler çağdaş kaynaklarla örtüşmektedir. Sıçmaz ve Bahşı kiçi urugları Murgab Nehri'nin batı kıyısında mukimdi. Nehrin batı kıyısının güneyi Bahşı, kuzeyi Sıçmaz kiçi uruğuna aitti. Murgab'ın doğu yakasındaki topraklara Bek ve Vekil kiçi uruglarının yerleşim sahasıydı. Nehrin doğu yakasındaki topraklar daha verimliydi. Orada mukim Bek ve Vekil kiçi urugları da Tekeler arasında belirgin bir üstünlük kesbetmişti (Stewart, 1883, 25). Kabilenin vahadaki bu yerleşim düzeni birçok kaynakta tekrarlanır (O'Donovan II, 2021, 93; Tihomirov, 1960, 30). Stewart'ın verdiği ve çeşitli çağdaş kaynakların doğruladığı bilgiye göre Merv'de her urug ve tirenin kethüda adlı bir lideri vardı. Yazar, Merv'de yirmi dört kethüda bulunduğunu şöyle de sayının daha fazla olabileceğini ekler (Stewart, 1883, 28).

XIX. yüzyılda bölgedeki herhangi bir yerin nüfusuna dair kaynaklarda verilen rakamlar ekseriyetle güvenilir değildir. Öte yandan Stewart'ın Merv Tekeleri'ne dair

zikrettiği iki yüz bin kişi ifadesi (Stewart, 1883, 25), aynı dönemde vahada bulunmuş Sokolov ve Alihanov tarafından da teyit edilir (Alihanov, 1904 I, 87; Sokolov, 1883). Vahanın teslim alınışı sürecine iştirak eden Çarıkov'un verdiği rakamsa dört yüz bin kişidir (Çarıkov, 1914).

Yine Merv bahsinde Stewart, vahada ikamet eden birkaç Türkmen liderinden ve bunların kabile üzerindeki etkinliklerinden söz eder. Yazarın raporu kaleme aldığı tarihte Merv, Baba Han ve Aman Niyaz Han'ın ikili yönetiminin idaresindeydi (Stewart, 1883, 28). Bek kiçi uruğunun en nüfuzlu liderleri, Govşut Han'ın Baba Han, Hallı Han ve Novbet Han adlı üç oğluydu. Diğer üç oğlu da Bek kiçi uruğuna ait topraklarda ikamet etmekle birlikte o kadar nüfuzlu değildi (Stewart, 1883, 28). Çağdaş kaynaklarda ekseriyetle Govşut Han'ın altı değil beş oğlu (Baba Han, Bayramalı Han, Nobat Han, Hücrep Han, Hallı Han) olduğu bilgisi verilir (Şahsi, 2020). Buna karşılık kimi kayıtlarda bunlara ilaveten Yaylım Han, Şir Alî Han ve Sarı Han da Govşut Han'ın oğulları arasında sayılır (Atdayev IV, 2024). Yazara göre hem Merv'in hem de Ahal'in en nüfuzlu Türkmen lideri, I. Göktepe Savaşı sırasında Türkmenlere liderlik eden ve raporunu tanzim ettiği tarihten birkaç yıl önce ölen Nur Berdi Han'dı. Ahallı bir kadından doğma oğlu Mahdum Kulu da önemli Teke liderleri arasında sayılır (Stewart, 1883, 24). Yazarın da belirttiği gibi Mahdum Kulu Han'ın annesi Ahallı bir kadındı. Göktepe Kalesi'nin düşmesinin ardından önce Tecen'e ardından Merv'e çekildi. 1882 yılında da Rus askerî yetkililerine teslim oldu ve kendisine Rus ordusunda albay rütbesi verildi. Sonraki hayatında da Hazar Ötesi Bölgesi'nde çeşitli idari görevlerde bulundu (Atdayev 2025). Raporda belirtilene göre üvey kardeşi ve Bek kiçi uruğundan Gül Cemal Hanım'ın oğlu Muhammed Yusuf Han, Vekil kiçi uruğunun lideri ve vahanın nüfuzlu kimselerinden biriydi (Stewart, 1883, 24). Gül Cemal Hanım'ın Merv'in Ruslara teslim edilişi sürecinde etkili olduğunu biliyoruz (Çarıkov, 1914, 515; Alihanov, 1904 I, 111). İşgal sonrasında da hem Rus otoriteleri hem de Türkmenler nezdinde vahanın nüfuz sahibi liderlerinden biriydi. Çeşitli vesilelerle defalarca St. Petersburg'a gitmiş ve Rus Çarı III. Aleksandr'la görüşmüştür (Atdayev 2024 II). Öte yandan O'Donovan'ın Merv'de bulunduğu sırada edindiği izlenimlerden, Yusuf Han'ın Stewart'ın belirttiği kadar etkin bir lider olmadığı değerlendirilebilir. Zira o tarihte henüz on altı yaşındaydı ve Mahdum Kulu Han'ın gölgesinde kalıyordu (O'Donovan II, 2021, 94, 152).

Stewart, Merv liderleri bahsinde vahayı bir süre yöneten Kaçar Han'dan (Kaynaklarda Kacar Han veya Gacar Han olarak da zikredilir.) da söz eder (Stewart, 1883, 28). O'Donovan, Kaçar Han'ın Merv Tekeleri'nin liderliğine seçilme ve akabinde görevden azledilme sürecini ayrıntılarıyla açıklar. Ona göre bu kimse tevarüsen hanlık hakkına sahip değildi. Ancak Tahrân'la yürütülen müzakereler sürecinde Baba Han ve Aman Niyaz Han'ın tutuklanma ihtimali göz önünde bulundurularak görüşmeleri yürütmesi için bu makama getirilmişti (O'Donovan, 2021, 155-156). İlgili kısımda değinildiği gibi II. Göktepe Savaşı'na destek için gönderilen Merv kuvvetlerini komuta etmesinin yanı sıra Ahal'in işgalinden sonra ve Merv'in teslim edilişi sürecinde en şiddetli direnişi sergileyen de Kaçar Han'dı. Alihanov'un aktardığına göre savaştan kısa süre sonra Skobelev'in teslim olma çağrısını içeren mektubu yırtan ve bu tür belgelerin artık gönderilmemesini isteyen oydu (Alihanov, 1904 I, 98). İşgalin ardından vahada yakalandı ve 1885 yılının Eylül ayında sürgünde bulunduğu Kaluga'da öldü (Atdayev, 2024 I).

Yazar, Türkmen liderlerinden Dıkma Serdar lakaplı Övez Murad'dan da bahseder ve onu Mahdum Kulu'nun yanındaki üst düzey liderlerden biri olarak anar. Yazarın da belirttiği gibi Dıkma Serdar esasen bir akın veya alaman lideriydi. Stewart, Dıkma

Serdar'ın birkaç yıl önce Rus hizmetine girdiği ve bir Türkmen süvari birliğini komuta ettiği, I. Göktepe Savaşı'nda Lomakin'in yenilmesi üzerine Rus hizmetinden kaçtığı ve Mahdum Kulu'ya katıldığı bilgisini verir. Stewart, Mahdum Kulu'nun onu önce öldürmeyi düşündüğünü ama sonra vazgeçip ondan istifade etmeye karar verdiğini bildirir. Bu kararında Meşhed'deki İngiliz temsilcisi Abbas Han'ın mektubunun tesiri olabileceğini de ilave eder. Ancak böyle bir mektubun varlığından söz eden ilk kaynak Stewart'tır. Stewart, raporunun 1881 tarihinden sonra yazdığı anlaşılan kısmında Dıkma Serdar'ın yeniden Rus hizmetine girdiği, St. Petersburg'a gidip Çar'ın huzuruna çıkan Ahal Teke heyetine başkanlık ettiği ve ona Türkmenler adına sadakat sözü verdiği bilgilerini aktarır (Stewart, 1883, 24). Bu bilgilerin esas itibarıyla doğru olduğunu söyleyebiliriz.

Yazar, Merv Tekeleri bahsi içinde vahada yaşayan beş bin çadırdan ibaret Salur Türkmenlerinden söz eder ve bu bahiste kabilenin yakın tarihine dair birtakım bilgiler verir. Buna göre Salurlar eskiden çok güçlü bir kabileydi ve Tekelerin bölgeye gelişinden çok önce Murgab ile Tecen nehirleri arasına yerleşmişlerdi. Tecen'in doğu yakasındaki Serahs, kabilenin ana yerleşkelerinden biriydi. Ancak bu yerleşke 1830 yılında Kaçar Devleti'nin Horâsân Şâhzâde Valisi Abbâs Mîrzâ tarafından ele geçirildi. Oradaki Salurların büyük kısmı öldürüldü ve bir kısmı sınırın daha güneyinde yer alan Zûrâbâd'a yerleştirildi. Yazara göre Salurlar, bulundukları bölgede Tekelerin Horâsân'a yaptıkları akınlara engel teşkil ettikleri için bu kabile tarafından cebren Merv'e nakledildi ve vahadaki obalar arasına dağıtıldı (Stewart, 1883, 25). Raporun sahibinin Salur kabilesine dair verdiği bu bilgiler ana hatları itibarıyla diğer kaynaklardan öğrendiklerimizle örtüşmekle birlikte kimi hususların zenginleştirilmesi ve tashih edilmesi gerekir. XIX. yüzyılın 80'li yıllarında Salurların Güney Türkmenistan'daki varlığına dair elimizdeki en güvenilir bilgilerin kaynağı galiba Lessar'dır. Rus mühendis, 1884'te yayımlanan raporunda Serahs Salurları'nın nüfusunun üç bin çadır olduğunu belirtir. Onların haricinde Murgab boylarında Tekelerin ve Sarıkların arasında yaklaşık bin çadır, Çarçuy'da dört yüz, Meymene'de iki yüz, Herât yakınlarındaki Pul-i Sâlâr'da takriben iki yüz çadır Salur nüfusu vardı (Lessar, 1884, 31). Gerçekten de Afgan Sınır Komisyonu'nun kayıtlarında Meymene yakınlarındaki Bâdkâk köyünde elli Salur ailesinin yaşadığı kayıtlıdır (Maitland II, 1888, 155). XIX. yüzyılın tamamında Çarçuy ve Kerki'de Salur varlığı kaynaklara yansımıştır (Vinnikov, 1962, 25-28). Lakin söz konusu dönemde Herât'ta Salur varlığına dair herhangi bir kayda tesadüf etmedik. Stewart'ın da belirttiği gibi Abbâs Mîrzâ'nın 1832 yılında Serahs'a düzenlediği harekât sırasında Serahs Salurları'nın büyük bir kısmı katledildi veya esir alındı. Ancak Salurların bölgeye dönüşleri onun anlatımındaki kadar doğrudan değildir. Kabilenin geri kalan kısmının önce Merv, Murgab'ın orta akımları ile Ceyhun boylarına göç ettiğini biliyoruz (Lessar, 1884, 40-41). Kabile 1870'li yılların başında Kaçar otoritelerinin izniyle Serahs'ın güneyinde yer alan Zûrâbâd'a göç etti. Fakat çok geçmeden Tekelerin icbâriyle bu topluluk Merv'e nakledildi ve Teke obalarının arasında dağıtıldı. Lessar'ın verdiği bilgiye göre Tekeler 1881 yılında Dıkma Serdar'ın önerisiyle Merv'deki Salurların vahadan ayrılıp Zûrâbâd'a göçmesine müsaade ettiler. Merv'den bölgeye giden Salurların sayısına dair iki bin çadır ifadesini kaydeder (Lessar, 1884, 34). O'Donovan'ın anlatımlarından, Merv'deki Salurların vahada Tekeler arasında bir tür zorunlu ikamete tâbi tutuldukları ve vahadan ayrılmalarına kesinlikle müsaade edilmediği anlaşılıyor. Ona göre vahadaki nüfusları yedi yüz aileden ibaretti ve Tekelerin Utamış ulu uruğuyla birleşmişlerdi (O'Donovan, 2021, 124, 130).

Stewart, Deregez ve Meşhed'de tanıştığı Türkmenlerden aldığı bilgiler temelinde

Tekelerin yanı sıra Sarık Türkmenlerinden de söz eder. Yazarın da belirttiği gibi Merv'in güneyinde ve Murgab Nehri üzerindeki ilk Sarık yerleşkesi Yolöten'dir. Yazar, oradaki dört bin çadırılık nüfusun neredeyse tamamının Sarıklardan oluştuğunu aktarır. Belirttiğine göre önde gelen liderlerinden biri Serdar Sultan Nahung'du (Stewart, 1883, 28). Stewart'ın Yolöten nüfusuna dair verdiği bu bilgiyi yakın dönemde yazılmış birinci el kaynaklarla da teyit etme imkânına sahibiz. Bunlardan ilki ve belki de en güvenilirli, 1884-1887 yılları arasında Kuzey Afganistan'da görev yapan Afgan Sınır Komisyonu'nun istihbarat kısmının raporlarıdır. Söz konusu kaynak kümesinin Sarık Türkmenleri'ne dair kısmında Yolöten'in nüfusu dört bin aile olarak kayıtlıdır (Maitland, 1891, 20). 1884 yılında Merv'in Ruslara teslim olmasının ardından askerî vali sıfatıyla vahayı bir süre yöneten Maksud Alihanov Avarskiy'in eserinde yer alan bilgi de aynıdır (Alihanov, 1883, 96). Stewart her ne kadar Yolöten Sarıkları'nın önemli liderlerinden birinin adını Serdar Sultan Nahung olarak verse de (Stewart, 1883, 28) bu kimseye dair başka bir kaynaktan bilgiye tesadüf etmedik. Rusların bölgeyi işgal ettiği 1884 tarihi dolaylarında bölgeye dair ilk elden bilgi veren kaynaklarda Sarı Han, Seiz Batır, Pata Serdar gibi adlar öne çıkar (Lessar, 1884, 19). Afgan Sınır Komisyonu'nun raporlarından Sarı Han'ın Sarık kabilesinin Bayrac uruğuna mensup olduğunu biliyoruz. Yine bu raporlarda Yolöten Sarıkları'nın Soyun Han Bek, Ali Şah, Serdar Dövlet Durdu, İvaz Han Herzegi adlı liderleri zikrolunur (Maitland, 1891, 31).

Stewart'ın raporunu tanzim ettiği tarihte Güney Türkmenistan'daki ana Sarık yerleşkesi Pencdeh'ti. Murgab Nehri'nin Guşku Deresi'yle birleştiği yer başta olmak üzere Murgab istikametinde Bâlâ Murgab ve Guşku Deresi yönünde de Çemen-i Bid'e kadar yörenin tamamının genel adı buydu. Türkmenler bu adı Pendi şeklinde telaffuz ederlerdi. Yazara göre Pencdeh'teki Sarık nüfusu yedi bin çadırdı ancak çağdaş kaynaklarda ekseriyetle sekiz bin çadır ifadesi öne çıkar (Alihanov, 1883, 100). Afgan Sınır Komisyonu'nun raporlarındaysa Pencdeh'in nüfusu 7.300 aile olarak kayıtlıdır (Maitland, 1891, 13). 1881 ile 1883 yılları arasında Güney Türkmenistan'ın birçok bölgesinde bulunan Rus mühendis Pavel Mihayloviç Lessar, Sarıkların arasında birkaç Yahudi ailenin yaşadığını aktarır. Ona göre kabilenin toplam nüfusu on iki bin çadırdır. Bunlardan dört bini Yolöten'de, sekiz biniyse Pencdeh'ten başlamak üzere yukarı akımlarına kadar Guşku Deresi boylarında mukimdi (Lessar, 1884, 20).

Yazar, Pencdeh'teki Sarık liderlerinden Ahman Han'ın adını zikreder. Ayrıca Kerim Berdi İşan'ın soyundan gelenlere Sarık Türkmenleri arasında büyük saygı gördüğünü ekler (Stewart, 1883, 28). Evvela söz ettiği Sarık liderinin Rahman Berdi Han olduğunu başka birçok kaynaktan biliyoruz. Ailenin Sarıklar arasındaki ehemmiyeti kabile Merv'den göç etmeden önceki döneme ait kaynaklara yansımıştır. Adı geçen liderlerden ikisi de kabilenin Merv'de bulunduğu sırada bölgede oldukça ünlü bir kimse olan Nakşibendi şeyhi Abdurrahman Halife'nin oğludur (Wood, 1998, 99-110). Zira 1844 yılının Nisan ayında Merv'de bulunan Yahudi misyoner Joseph Wolff (1795-1862), Abdurrahman Halife'yle görüşmüştür ve Kerim Berdi adlı bir oğlu olduğu bilgisini verir (Wolff I, 1845, 271). Eserinin ikinci cildinde ise Rahman Verdi (Berdi) adlı başka bir oğlundan daha söz eder (Wolff II, 1845, 305). Afgan Sınır Komisyonu'nun faaliyetleri kapsamında 1885-1887 yılları arasında Afgan Türkistanı'nda görev yapan Charles Edward Yate'in eserinde de Pencdeh'te "Wolff'u misafir eden" Merv Halifesi'nin oğlu olan Cuma İşan adlı bir Sarık liderinin bahsi vardır (Yate, 2021, 167). Kardeşi Arthur Campbell Yate'nin eserinde hem Rahman Berdi hem de Cuma İşan bahisleri biraz daha geniştir (Yate, 2022, 363-364, 385, 391, 394). Yani Kerim Berdi, Rahman Berdi ve Cuma İşan adlı Sarık liderleri Abdurrahman

Halife'nin oğludur. Yine Afgan Sınır Komisyonu'nun bölgeden derlediği bilgilerden 1885 yılında Cuma İşan ile Rahman Berdi'nin kabilenin Suhti uruğunun liderleri olduğunu biliyoruz (Maitland, 1891, 28).

Yazarın Ahal Tekelerin Merv'e göçü bahsinde verdiği bilgiler, birtakım doğru bilgi parçalarının yanlış harmanlanmasından oluşur. Stewart, Tekelerin Ahal'dan Merv yöresine göçmelerinin ve vahadaki Sarıkları Murgab'ın yukarı akımlarına sürmelerinin tarihini 1834 yılı dolaylarına yerleştirir (Stewart, 1883, 25) ancak bu kesinlikle yanlıştır. Öncelikle tarihî süreçte Tekelerin Merv'e Hive ve Ceyhun ile Ahal ve Serahs üzerinden iki ayrı kol hâlinde ulaştıklarını, kabilenin vahada ilk kez görünmeye başladığı tarihin XVIII. yüzyılın sonu olduğunu belirtmemiz gerekir (Annanepesov, 1972, 45). Akabinde 1855 yılında Serahs'te Hive ordusunu yendikten bir süre sonra Kaçar saldırısı tehlikesi nedeniyle toplu hâlde oradan Merv'e göç etmeye başladılar. Çok geçmeden Sarık kabilesiyle vahanın hâkimiyeti üzerine mücadeleye giriştiler. Sarıklar tedricen vahayı terk edip Murgab'ın yukarı akımlarındaki Yolöten ile Pencdeh'e göç ettiler. O tarihte Serahs'tan Merv Vahası'na göç eden ve oradaki hâkimiyet mücadelesini yürüten Teke unsurlarının lideri Govşut Han'dı. Mücadelenin özellikle 1857 yılında şiddetlendiği ve o yılda Nur Berdi Han liderliğindeki Ahal Tekelerin Merv'deki akrabalarına yardım gönderdiğini biliyoruz. Sarıkların Merv'den ayrılıp Yolöten ve Pencdeh'e göç etme süreci 1858 yılında tamamlanmış olmalıdır (Maitland, 1891, 4). Zira Afgan Sınır Komisyonu'nun Sarıklardan derlediği bilgilerin yanı sıra döneme bizzat ve yerinde tanık olmuş Türkmen din adamı Abdussattar Kazı da Nur Berdi Han'ın Moncuklu Tepe Savaşı'ndan sonra Merv Tekeleri'ne yardım gönderdiğini ve Sarıkların böylece vahadan çıkarıldığını belirtir (Abdussattar Kazı, 1914, 29-30).

Stewart, Lütfâbâd'da Deregez Hanı'nın düzenlediği at yarışları bahsinde Belh yöresindeki Andhoy'dan göç etmiş bir Alieli reisinden söz eder. Belirttiğine göre kabile birkaç yıl evvel oradan göç edip Ebîverd'e konmuştu (Stewart, 1883, 36). Evvela kabilenin bölgedeki varlığından söz etmemiz gerekir. Ahal'ın Tekelerden önceki sakinleri arasında sayılan Ali-eli Türkmenleri, XVIII. yüzyılın sonlarında Teke tazyiki nedeniyle liderleri Niyaz Muhammed İlbegi liderliğinde Göktepe'deki yurtlarını terk ederek daha doğuda yer alan Gozgan ve Bâverd bölgesine yerleşmişti. Aynı dönemde kabilenin on iki bin çadırılık ana bölümüyse muhtemelen Durun, Hurmand Kala ve Göktepe'den Afgan Türkistanı'ndaki Andhoy ve Akça ile Buhara sınırlarına göç etmişti. 1830 yılının ilkbaharında bu topluluk Hive Hanı Allah Kulu Han tarafından Hive'ye nakledildi (Annanepesov, 1972, 56). Kabilenin o tarihten sonra birkaç kez Hive ile Etek arasında göç ettiğini biliyoruz. 1866 yılında Bâverd'den (Ebîverd) Hive'ye göçlerinin nedeni Deregez Han'yla aralarında yaşanan bir anlaşmazlıktı (Adamec II, 1975, 9). Hive'nin Ruslar tarafından işgal edilmesi üzerine de 1876'da geri dönüp bu kez Kâka'ya yerleştiler (Annanepesov, 1972, 56). Öte yandan 1860 yılından sonra Andhoy'da Alieli varlığı hususu şüpheli görünüyor. Vámbéry, 1863 yılı dolaylarında Andhoy'da üç bin çadır veya on beş bin kişilik bir Alieli nüfusundan söz eder (Vámbéry, 2024, 271, 357). Stewart'ın hem kitabında hem de raporla benzer ad taşıyan bildirisinde zikrolunan "Andhoy'dan göçen Alieliler" bahsi başka birçok Batılı yazar tarafından da tekrarlanmıştır (Stewart, 2024, 380). Lakin Rus mühendis Lessar, raporun ve bildirinin yazıldığı tarihten hemen sonra Stewart'ın adını zikrederek ilgili Alieli Türkmenleri'nin Etek'e kesinlikle Andhoy'dan değil Hive'den göç ettiklerini ileri sürer (Lessar, 1884, 83). Hive'nin işgalinden bir yıl sonra aynı bölgede bulunan Napier de oradaki Alieli Türkmenleri'nin vahadan geldikleri bilgisini teyit eder (Napier, 1876, 53). XX. yüzyılın ilk ve ikinci çeyreğinde Türkmenlere

dair etnografya çalışmalarıyla tanınan Karpov da kabilenin bir kısmının Andhoy'da yaşadığı bilgisini verir (Karpov, 1947). Buna karşılık Afgan Sınır Komisyonu'nun ayrıntılı saha araştırmalarında kabilenin adının zikredilmemesi dikkat çekicidir. Komisyon üyelerinden Campbell Yate, Andhoy bölgesinde Alieli kabilesinde bir iz görmediklerini ancak kabilenin eskiden orada yaşadığını söyler (Yate, 2022, 288). Yani Andhoy'daki Alieli Türkmenleri muhtemelen 1864'ten sonraki bir tarihte Ebiverd'e veya Kâka'ya değil Hive'ye göç etmişlerdi. Lessar'ın ve başka birçok yazarın kayıtlarından ilgili bölgede mukim Alielilerin bahse konu liderinin Seyid Nazar Yüzbaşı olduğunu biliyoruz (Lessar, 1882, 129; Sokolov, 1883). II. Göktepe Savaşı'ndan sonra 19 Şubat'ta Lutfâbâd'a ilerleyen Skobelev'i orada ziyaret edenler arasında bu kimse vardı. Grodekov'un aktardığına göre kendisi ve kabilesi adına Ruslara itaatini bildirdi (Grodekov IV, 1884, 86). Akabinde Rusların Türkmenlerden oluşturduğu milis kuvvetine katıldı ve 30 Mart 1885 tarihinde Rus birlikleriyle Afganlar arasında Pencdeh'te meydana gelen çatışmada öldürüldü (Davletov-İlyasov, 1972, 247).

Yazar, Türkmenlerin özgün siyasi yapısına da göndermede bulunarak, Rus işgali tehdidinin ortaya çıkması üzerine Demân-ı Kûh Tekeleri'nin Vekil kîçi uruğuna mensup Mahdum Kulu Han'ı kendilerine tam yetkili lider olarak seçtiklerini belirtir (Stewart, 1883, 24). Gerçekten de XIX. yüzyılda normal şartlar altında Türkmen kabile liderlerinin fiilen kabile sözcüsünün ötesinde herhangi bir idari yetkisi olmazdı. Ancak bir tehlike durumunda kabile, geçici bir süre için seçtiği bir lidere tam idare ve inisiyatif yetkisi verebilirdi (König, 1962, 153).

Sonuç

Charles Edward Stewart'ın 1881 tarihli raporu, XIX. yüzyılın son çeyreğine ait Kuzey Horâsân ve Türkmenistan sınır bölgesinin tarihine dair önemli birinci el kaynaklardan biridir. Yazar, Deregez ve çevresindeki geniş coğrafyada yaklaşık üç ay süren ikamet süresince sahada yaptığı gözlemler ile bölgenin yetkilileri, Türkmen liderleri ve diğer aktörlerle yürüttüğü görüşmeler yoluyla bölgenin siyasi, askerî, etnik ve sosyal yapısına ilişkin hayatî önemi haiz bilgiler derlemiştir. Bu bilgiler arasında, Kaçar Devleti'ne bağlı siyasi unsurlar ile sınır yönetimine dair tasvirler, Türkmen kabilelerinin coğrafi dağılımı ve nüfus verileri, Kaçar-Türkmen ilişkilerinin çok boyutlu seyri ile II. Göktepe Savaşı öncesi askeri dengelerin tespiti özellikle öne çıkmaktadır.

Raporun en dikkat çekici yönlerinden biri, Kaçar Devleti'nin merkezî idaresi, Horâsân Valiliği ve sınır beyliklerinin Türkmenlerle ilişkilerinde izledikleri çoğu zaman çelişkili ve çok katmanlı siyaseti görünür kılmasıdır. Diplomatik temasların, askerî çatışmaların, ticaretin ve karşılıklı yağma faaliyetlerinin eşzamanlı biçimde sürdürülmesi, bölgedeki siyasi ilişkilerin çok yönlü doğasına işaret etmektedir. Stewart'ın bu tabloyu, yer yer İngiliz bakış açısının sınırlılıklarıyla malul olsa da, ayrıntılı biçimde yansıtabilmiş olması raporun tarih yazımı açısından önemini artırmaktadır. Öte yandan Stewart'ın şahsî konumu, raporun yazıldığı dönem ve Rus kaynaklarında kendisine atfedilen roller dikkate alındığında raporun tamamen masum bir keşif metni olarak okunamayacağı da açıktır. Müellifin raporu kaleme aldığı dönemde Rus makamları nezdinde İngiliz istihbarat faaliyetlerinin başlıca temsilcilerinden biri olarak algılanması, metnin hem üretim amacını hem de içerdiği bilgilerin seçimini doğrudan etkilemiş görünmektedir. Bu durum, raporun ancak eleştirel bir okuma ve çok kaynaklı karşılaştırma yoluyla sağlıklı biçimde

kullanılabileceğini ortaya koymaktadır.

Raporda yer alan siyasi anlatılar da benzer bir kritik süzgeçten geçirilmiştir. Cemşîdî lideri Han Aka'nın öldürülme olayı, Tâc Muhammed Han'ın serüveni ve Kaçar-Türkmen müzakereleri gibi konularda Stewart'ın aktardığı bilgiler büyük ölçüde doğru olmakla birlikte raporda ilgili meselelerin arka planlarına ve akıbetlerine dair yer yer çağdaş kaynaklarla çelişen veya tashihe muhtaç ifadeler de vardır. Aynı ifade kuzey ve doğu Afganistan'a dair rapora yansıyan bilgi kırıntıları için de kullanılabilir. İngiltere'nin bölgedeki siyasetiyle doğrudan alakalı Cemşîdîler, Eyüb Han, Tâc Muhammed Han gibi hususlara dair verilen bilgiler, bu unsurlarla ilgili süreçlerin ancak raporun yazıldığı kısa döneme denk gelen parçacıklarından ibarettir. Öte yandan raporun tamamında Stewart'ın Kaçar devlet yönetimine ilişkin ortaya koyduğu tablo, Horâsân Valiliği ile sınır beylikleri arasındaki idari münasebetler ve bölgedeki Kaçar otoritelerinin Türkmen politikasındaki uyumsuzluğun ve nizamsızlığın tasviri olarak değerlendirilebilir.

Kaçar-Türkmen ilişkilerinin kölelik boyutu da raporun en zengin ve aynı zamanda en dikkatli ele alınması gereken bölümlerinden birini oluşturmaktadır. Stewart'ın Türkmenlerin Şiileri kâfir sayarak köleleştirmesine dair aktardığı bilgiler, çağdaş kaynaklar tarafından büyük ölçüde desteklenmekle birlikte yazarın bu mezhepsel argümanın yalnızca bir bahane olduğu yönündeki değerlendirmesi de diğer Batılı gözlemcilerin kanaatleriyle örtüşmektedir. Buna karşılık köle sayılarına ilişkin veriler ve özellikle Ruslar tarafından Hive'den serbest bırakılan kölelerin niceliğine dair ifadelerin ilgili dönemde yaygın anlatımların tekrarlı niteliğinde olduğu söylenebilir. Türkmen kabilelerinin nüfus verileri konusunda da benzer bir tablo söz konusudur. XIX. yüzyılın son dönemine ait nüfus rakamları, kaynaktan kaynağa ciddi farklılıklar göstermekte olup bu durumun temel nedeni, ilgili coğrafyanın büyük bölümünün hâlâ kayıt dışı kalmasıdır. Bununla birlikte çalışma, mevcut birden fazla kaynak kullanılarak rakamların örtüşme ve ayrışma noktalarını ortaya koyabilmiştir. Yazarın Merv Tekeleri ile Sarık Türkmenleri'nin nüfusuna ilişkin aktardığı bilgiler Rus askeri raporları ve Afgan Sınır Komisyonu kayıtlarıyla önemli ölçüde örtüşmektedir. Bunların yanı sıra Stewart'ın bazı Türkmen kabilelerinin yerleşim ve tarihî süreçlerine dair verdiği bilgilerin sahadan bizzat derlenmediği ve kendisinden önceki kaynakların verdiği hatalı malumatın tekrarı olduğu anlaşıyor.

Kaynakça

- Abaza, K. K. *Zavoyevaniye Turkestana: Razskazı İz Voyennoy İstorii, Oçerki Prirodi, Bita i Nravov Tuzemtsev - v Obşçedostupnom İzlojenii*. St. Petersburg: Tipografiya M. M. Stasyuleviça, 1902.
- Adamec, Ludwig W. *Historical and Political Gazetteer of Afghanistan: Herat and Northwestern Afghanistan*. C. 3. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt 1975 (II).
- Adamec, Ludwig W. *Historical and Political Who's Who of Afghanistan*. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1975 (I).
- Adamec, Ludwig W. *Historical Dictionary of Afghanistan*. 3. Baskı. Lanham-Maryland-Oxford, 2003.
- Adamec, Ludwig W. *Meshed and Northeastern Iran*. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1981.
- Ağacanov, S. G. – Annanepesov, Murad. *Hozyaystvo Turkmen v XVIII—XIX vv*. Aşkabat: İzdatelstvo İlim, 1972.

- Alihanov-Avarskiy, Maksud, *Mervskiy Oazis i Dorogi k Nemu: Poyezdka v Merv v 1882 Godu*. Tiflis: Tipografiya Kantselyarii Glavnonačalstvuyuşego na Kavkaze, 1883.
- Alihanov-Avarskiy, Maksud. "Zakaspiyskie Vospominaniya 1881–1886". *Vestnik Evrope*. No: 9, C. V. St. Petersburg, (1904 I), s. 73-125.
- Alihanov-Avarskiy, Maksud. "Zakaspiyskie Vospominaniya 1881–1886". *Vestnik Evrope*. No: 10. St. Petersburg, (1904 II), s. 445-495.
- Amiri, Ghulam Rahman. *The Helmand Baluch: A Native Ethnography of the People of Southwest Afghanistan*. (Dariceden İngilizceye çev. William B. Trousdale). New York-Oxford: Berghahn Books, 2021.
- Artamonov, L. K. *Astrabad-Şahrudskiy Rayon i Severniy Horosan: Voenno-Statistiçeskoye İssledovaniye*. Çast I. Tiflis: Tipografiya Kantselyarii na Kavkaze, 1894.
- Atdayev, Serdar Cumayeviç, "Gul-Cemal-Han (Posledniye Ştrihi k Portretu)", *Kulturnoye Naslediye*, S. 18 (2), 2024 II, s. 91-101.
- Atdayev, Serdar Cumayeviç, "Kreposti Turkmenskogo Plemeni Teke v XVIII–XIX vv.", *Narodi i Religii Evrazii*, C. 28, S. 1, 2023, s. 74-92.
- Atdayev, Serdar Cumayeviç, "Mahtum-Kuli-Han, ili «Tyajela Papaha Hana»", *Vestnik İvanovskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, S. 2, 2025, s. 91-101.
- Atdayev, Serdar Cumayeviç, "Mervskiye Hanı (Po Materialam XIX v.)", *Voprosi İstorii*, S. 10 (2), 2024 IV, s. 85-99.
- Atdayev, Serdar Cumayeviç, "Neizvestniy Portret Gacar-Hana", *Madeni Mura*, C. 19, S. 3, 2024 I, s. 100-110.
- Atdayev, Serdar Cumayeviç, "Sudba Turkmenskogo Voyenaçalnika 19 Veka Govşut-Hana v Aspekte İstočnikovedçeskih İziskaniy", *Vestnik Yujno-Uralskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, C. 24, S. 3, 2024 III, s. 6-12.
- Baker, Valentine, *Doğu'nun Bulutları: Bir İngiliz Subayın İran-Türkmen Sınırında Seyahatleri ve Rus Yayılmacılığına Dair Gözlemleri*, (çev. Resul Şahsi), İstanbul: Divan Kitap, 2024.
- Baumer, Christoph, *The History of Central Asia: The Age of Decline and Revival*, C. IV, London - New York: I.B. Tauris, 2018.
- Bellew, Henry Walter, *From the Indus to the Tigris: A Narrative of a Journey Through the Countries of Balochistan, Afghanistan, Khorassan and Iran, in 1872*, London: Trübner & Co., 1874.
- Bode, Baron K., *Oçerki Turkmenskoy Zemli i Yugo-Vostoçnogo Pribilijya Kaspiyskogo Morya*, St. Petersburg: 1856.
- Curzon, George N., *Persia and the Persian Question*, C. I, London: Longmans, Green, and Co., 1892.
- Curzon, George N., *Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question*, Second Edition, London: Longmans, Green, and Co., 1889.
- Çarikov, Nikolay Valeriyeviç, "Mirnoye Zavoyevaniye Merva (iz Vospominaniy o Pohode Generala A. V. Komarova v 1885 Godu)", *İstoriceskiy Vestnik*, S. 11, 1914, s. 486-518.
- Davletov, C. – İlyasov, A., *Prisoyedineniye Turkmenii k Rossii*, (ed. A. K. Karriyev - N. A. Halfin), Aşkat: İzdatelstvo İlim, 1972.
- Demidov, S. M., *İstoriç i Etnograf Georgiy İvanoviç Karpov*, Moskova: Stary Sad, 2022.
- Dobson, George, *Türkistan'ın Kalbine Örülen Ağlar: St. Petersburg'dan Semerkant'a Trenle Seyahat Notları*, (çev. Resul Şahsi), İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- Feyz, Muhammed Katib Hazarah, *The History of Afghanistan: Fayz Muḥammad Kātīb Hazārah's Sirāc el-Tevārīh*, C. II, (çev. R. D. McChesney), Leiden - Boston: Brill, 2013.
- Forbes, Archibald, *The Afghan Wars 1839-42 and 1878-80*, 3. Baskı, Londra: Seeley and Co. Limited, 1896.

- Grodekov, N. İ., *Voyna v Turkmenii: Pohod Skobeleva v 1880 — 1881 gg.*, C. IV, St. Petersburg: Tipografiya V. S. Balaşeva, 1884.
- Grodekov, N. İ., *Voyna v Turkmenii: Pohod Skobeleva v 1880–1881 gg.*, C. III, St. Petersburg: Tipografiya V. S. Balaşeva, 1883.
- Halfin, N. A., *Prisoyedineniye Sredney Azii k Rossii (60—90-e Godı XIX v.)*, Moskova: İzdatelstvo Nauka, 1965.
- Horoşhin, Aleksandr Pavloviç, *Sbornik Statey Kasayuşçihısy do Turkestanskogo Kraya*, St. Petersburg: Tipografiya A. Tranşelya, 1876.
- İlyasov, A., *Prisoyedineniye Turkmenii k Rossii (Sbornik Arhivnih Dokumentov)*, Aşkabat: İzdatelstvo Akademii Nauk Turkmenskoy SSR, 1960.
- Jackson, Abraham Valentine Williams, *İstanbul'dan Ömer Hayyâm'ın Yurduna Seyahat, Kafkas Ötesi'nde ve Kuzey İran'da Tarihi ve Edebî Araştırma Gezileri*, (çev. Resul Şahsi), İstanbul: Divan Kitap, 2025.
- Kakar, M. Hassan, *A Political and Diplomatic History of Afghanistan, 1863-1901*, Leiden-Boston: Brill, 2006.
- Karakulak, Mesut, *Türkistan'da Efendiler ve Köleler*, İstanbul: Kronik Kitap, 2020.
- Karpov, G. İ., “K İstorii Turkmen Ali-eli (Ala-el)”, *Sovetskaya Etnografiya*, S. 3, Moskova-Leningrad: 1947, s. 145-149.
- Kazi, Abdussattar, *Kniga Razskazov o Bitvah Tekintsev Turkmenskaya İstoriçeskaya Poema XIX Veka*, (haz. A. N. Samoyloviç), St. Petersburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, 1914.
- König, Wolfgang, *Die Ahal-Teke: Zur Wirtschaft und Gesellschaft einer Turkmenen-Gruppe im XIX. Jahrhundert*, Berlin: Akademie-Verlag, 1962.
- Kuropatkin, Aleksey Nikolayeviç, *Turkmeniya i Turkmeni s Kartoyu*, St. Petersburg: Tipografiya V. A. Poletiki, 1879.
- Kuropatkin, Aleksey Nikolayeviç, *Zavoyevaniye Turkmenii (Pohod v Ahal-Teke v 1880—1881 gg.)*, St. Petersburg: İzdanıye V. Berezovskiy, 1899.
- Kuzmin-Karavayev, Vladimir Dmitriyeviç, “Zapiska o Vvedenii Russkogo Upravleniya v Ateka 1885 g.”, *Sbornik Geografiçeskikh, Topografiçeskikh i Statiçeskikh Materialov po Azii*, S. XXI, 1892, s. 110–154.
- Landsell, Henry, *Russian Central Asia: Including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv*, C. II, Londra: Sampson Low, Marston, Searle, and Rivington, 1885.
- Lessar, Pavel Mihayloviç, “Poyezdka v Seraks”, *İzvestiya Imperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşçestva*, C. XVIII, St. Petersburg: 1882, s. 122-136.
- Lessar, Pavel Mihayloviç, “Yugo-Zapadnaya Turkmeniya (Zemli Sarikov i Salorov)”, *Sbornik Geografiçeskikh, Topografiçeskikh i Statiçeskikh Materialov po Azii*, XIII. Kitap, I. Baskı, St. Petersburg: Voyennaya Tipografiya, 1884, s. 1–138.
- MacGregor, Charles Metcalfe, *Narrative of a Journey Through the Province of Khorassan and on the N.W. Frontier of Afghanistan in 1875*, C. I, London: Wm. H. Allen & Co., 1879.
- Maitland, Pelham James, *Records of Intelligence Party Afghan Boundary Commission*, C. II, Simla: Government Central Press, 1888.
- Maitland, Pelham James, *Records of Intelligence Party, Afghan Boundary Commission, C. IV: Reports on Tribes*, Simla: Government Central Printing Office, 1891.
- Mannanov, Bahritdin Salahiddinoviç, *İz İstorii Russko-İranskikh Otnoşeniy v Kontse XIX — Naçale XX Veka*, Taşkent: İzdatelstvo Nauka Uzbekskoy SSR, 1964.
- Markov, Evgeniy Lvoviç, *Rossiya v Sredney Azii*, C. I, St. Petersburg: Tipografiya M. M. Stasyuleviça, 1901.
- Melville, Charles, “The Persian Famine of 1870–1872: Prices and Politics”, *Disasters*, S. 12 (4), 1988, s. 309-325.

- Mirniyâ, Seyyid Ali, *İl ve Taife-yi Aşâyirî Horâsân*, Tahrân: İntişârât-ı ve Amuzeş-i Nesl-i Daniş, 1369.
- Mojtahed-Zadeh, Pirouz, *Small Players of the Great Game: The Settlement of Iran's Eastern Borderlands and the Creation of Afghanistan*, Londra-New York: RoutledgeCurzon, 2004.
- Morrison, Alexander, *The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, 1814–1914*, Cambridge: Cambridge University Press, 2021.
- Napier, George Campbell, *Collection of Journals and Reports Received from G. C. Napier*, Londra: George E. Eyre and William Spottiswoode, 1876.
- O'Donovan, Edmund, *Merv Vahası: Merv Tekeleri Arasında Seyahat ve Maceralar*, C. I, (çev. Resul Şahsi), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2025.
- Okazaki, Shoko, “The Great Persian Famine of 1870-71”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, C. 49, S. 1, 1986, s. 183-192.
- Orazov, A., *Etnografiçeskiye Oçerki Hozyaystva Turkmen Ahala v XIX-Naçale XX v.*, (Ed. İ. Ye. Markov), Aşkabat: İlim, 1985.
- Otçet o Sostoyanii Voysk Zakaspiyskoy Oblasti so Vremeni Okonçaniya Ahal-Tekinskoy Ekspeditsii do 1-go Yanvaryä 1890 Goda*, Aşkabat: Tipografiya Ştaba Zakaspiyskoy Oblasti, 1891.
- Ross, Edward Denison – Skrine, Francis Henry, *En Eski Çağlardan Rus İşgaline Türkistan'ın ve Türkistan Hanlıklarının Tarihi*, (çev. Resul Şahsi), İstanbul: Divan Kitap, 2024.
- Schofield, Victoria, *Afghan Frontier: Feuding and Fighting in Central Asia*, Londra: Taurisparke Paperbacks, 2003.
- Schuyler, Eugene, *Turkistan: Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja*, C. II, New York: Scribner, Armstrong & Co., 1876.
- Sergeyev, E. Yu., *Bolşaya İgra, 1856–1907: Mifi i Realii Rossiysko-Britanskikh Otnoşeniy*, Moskova: Tovarişçestvo Nauçnih İzdanly Kmk, 2012.
- Sokolov, “Zapiska o Doroge iz Aşhabada v Merv”, *Sbornik Geografiçeskih, Topografiçeskih i Statistiçeskih Materialov po Azii*, Vıp. VI, St. Petersburg: 1883, s. 156–199.
- Spolatbog, Nikolay Nikolayeviç, *Pokoreniye Ahal-Teke: İz Zapisok Polkovnika Spolatboga*, Tiflis: Tipografiya Kantselyarii Glavnonachalstvuyuşçego Grajdanskoy Çastyu na Kavkaze, , 1884.
- Stewart, Charles Edward, “Report on the North-Eastern Frontier of Persia and the Tekheh Turkomans”, *British Library, India Office Records and Private Papers*, Arşiv Referans Numarası: IOR/L/PS/18/C32, 1883.
- Stewart, Charles Edward, “The Country of the Tekke Turkomans, and the Tejend and Murghab Rivers”, *Proceedings of the Royal Geographical Society*, C. 3, S. 9, 1881, s. 513-546.
- Stewart, Charles Edward, *Asya'da Kılık Değiştirerek Yolculuk: Bir İngiliz Subayının Anadolu, İran ve Hindistan Hatıraları*, (çev. Resul Şahsi), İstanbul: Kronik Kitap, 2024.
- Sümer, Faruk, *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara: Güven Matbaası, 1976.
- Şahsi, Resul, “Govşut Han Liderliğinde Merv Tekeleri'nin Akim Kalan Devletleşme Teşebbüsü (1846 – 1877)”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Aralık 2020, s. 73 – 119.
- Şçerbak, A. V., *Ahal-Tekinskaya Ekspeditsiya Generala Skobeleva v 1880—1881 G.*, Izdaniye Vtoroye, St. Petersburg: Tipografiya V. V. Komarova, 1900.
- Tihomirov, M. N., *Prisoyedineniye Merva k Rossii*, Moskova: İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, 1960.
- Tugan-Mirza-Baranovskiy, Vladimir Aleksandroviç, *Russkiye v Ahal-Teke 1879 g.*, St. Petersburg: Tipografiya V. V. Komarova, 1881.
- Vámbery, Arminius, *Orta Asya ve İngiliz-Rus Rekabeti*, (çev. Resul Şahsi), Ankara: Elips Kitap, 2026.

- Vámbéry, Arminius, *Türkistan'a Seyahat: Bir Sahte Dervişin İstanbul'dan Semerkant'a Yolculuğu*, (çev. Resul Şahsi), 2. Baskı, İstanbul: Divan Kitap, 2024.
- Vasilyeva, G. P., *Preobrazovaniye Bita i Etničeskiye Protsesi v Severnom Turkmenistane*, Moskova: İzdatelstvo Nauka, 1969.
- Vasilyeva, P. S., *Ahal-Tekinskiy Oazıs Ego Proşloye i Nastoyaşçeye*, St. Petersburg: İzdaniye V. Berezovskiy, 1888.
- Vinnikov, Ya. R., *Rodoplemennoy i Etničeskiy Sostav Naseleniya Cardjouskoy Oblasti Turkmenskoy SSR i Ego Rasselenie*, Trudı Instituta Istoriı, Arheologii i Etnografii Akademii Nauk Turkmenskoy SSR, T. VI, Seriya Etnografičeskaya, Aşhabad: İzdatelstvo Akademii Nauk Turkmenskoy SSR, 1962.
- Wolff, Joseph, *Narrative of a Mission to Bokhara in the Years 1843-1845*, C. I-II, Londra: John W. Parker, 1845.
- Wolff, Joseph, *Researches and Missionary Labours Among the Jews, Mohammedans, and Other Sects*, Second Edition, London: James Nisbet & Co., 1835.
- Wood, William A., “Abd al-Rakman Khalifa and the Contest for Merv”, *Muslim Religious Authority in Central Eurasia*, (Ed. Ron Sela - Paolo Sartori - Devin DeWeese), Leiden-Boston: Brill, 1998.
- Yate, Arthur Campbell, *Asya'da İngiltere ve Rusya Karşı Karşıya: Afgan Sınır Komisyonu ile Seyahatler*, (çev. Resul Şahsi), İstanbul: Selenge Yayınları, 2022.
- Yate, Charles Edward, *Afgan Türkistanı'nda Rus-İngiliz Rekabeti: Afgan Sınır Komisyonu'ndan Mektuplar*, (çev. Resul Şahsi), İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- Yate, Charles Edward, *Horasan ve Sistan*, (çev. Resul Şahsi), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022.

Extended Abstract

This article critically examines the information contained in the report entitled “Report on the North-Eastern Frontier of Persia and the Tekoh Turkomans”, which was written by the British officer Charles Edward Stewart in 1880–1881 and submitted in 1883 to the India Office in Britain, concerning the political, military, and social structure of Qajar Khorasan and the geography of Southern Turkmenistan in the last quarter of the nineteenth century, in the light of various contemporary sources. The main aim of the study is to determine to what extent the information, observations, descriptions, and assessments presented in Stewart's report reflect historical reality; in which respects they correspond with the accounts of contemporary European travellers and Russian military and administrative sources; and in which aspects they were shaped by the political and ideological assumptions arising from the Anglo-Russian rivalry of the period. Taking into account the fact that the Anglo-Russian competition, which had become increasingly pronounced in Central Asia at the time Stewart composed his report, transformed Qajar Khorasan into a zone of contact, influence, and tension, the study evaluates the information presented in the report within its historical context. Within this framework, Stewart's travel route, the purpose of the report's preparation, and the author's position within the British state apparatus are taken into consideration, while issues such as military movements, border security, the settlement areas of Turkmen tribes, tribal structures and population estimates, and their relations with the Qajar administration are examined comparatively with the works of contemporary Russian and Western authors. In particular, the significant discrepancies between population figures provided for Turkmen tribes in different sources are discussed in terms of the reliability and limitations of such data. The study also examines in detail the issues of Turkmen raids and slavery, which occupy a prominent place in Stewart's report. The numerical data presented regarding the role of the Turkmens in the slave trade in Iran and Central Asia are compared with contemporary sources—primarily those of O'Donovan, Schuyler, Lansdell, and various Russian authors—and it is demonstrated that these figures often rest not on reliable statistics but rather on repeated claims that served to reinforce the moral and political discourse of the period. While approaches that seek to explain slavery through sectarian differences

are subjected to critical scrutiny, the determining influence of economic motives, concepts of warfare and booty, and the weakness of state authority in border regions is emphasized. In addition, the article addresses the decline of Turkmen raids and the slave trade following the Russian military advance not solely in terms of their political consequences, but also in the context of increased military control, the expansion of transportation and communication networks, and shifts in regional power balances. In conclusion, the study demonstrates that although Stewart's report constitutes an important primary source for the history of the region, it can only be used in a sound manner when subjected to a comparative and critical reading alongside contemporary sources, and aims to present together both the possibilities and the limitations of the information provided by the report. One of the most striking aspects of Stewart's report is its detailed treatment of the regions inhabited by Turkmen tribes in the last quarter of the nineteenth century, their internal organization, and their prominent leaders. The influence of the sons of the renowned Teke leader Gowshut Khan, as well as various Merv and Akhal Teke leaders such as Nur Berdi Khan, Makhdum Quli Khan, Baba Khan, Aman Niyaz Khan, Qajar Khan, and Dykma Serdar, and their impact on political developments, are conveyed with distinctive detail. The leadership structures among the Saryk Turkmens centered on Yoloten and Panjdeh, the forced resettlement of the Salor tribe in Merv, and the mobility of the Alieli Turkmens between Khorasan and Afghan Turkestan are presented in the report within the context of the Qajar state's border policies, the attitude of local principalities, and Russian military pressure. In this respect, the report is exceptionally original and valuable not merely as an ethnographic compilation but for demonstrating how the administrative weaknesses of Qajar Khorasan expanded the room for maneuver of Turkmen leaders and transformed the region into a multi-layered arena of political crisis on the eve of the Second Battle of Geok Tepe.

